मीमांसान्यायप्रकाशः

४३५१

4351

F = 18

प्रतिक्र॰ महङ्कारस्य च्यते तदालक्ष्यते समाधौ हि सर्वात्मगतविद्धे कैर्त्यं गमादा ददानतावच्छेद
तदन्यविहितं प्रतिक्र॰ मां बुद्धिर्महन्तत्वमस्थिते निवोच्यते तत्र च बुद्धि त्वा पादं कस्य रजस्तमो
माहौ तन्त्र तोषाधिक जीवने दृष्टि घणान्त्र समर्हितम एतद्दोषगशा स्वैमाधु स्तदर्थाचसंक्रमा

ॐ श्री॰ ... कमलेभ्यो नमः ॥

न्या॰प्र॰ ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ यत्कृपालेशमात्रेण पुरुषार्थचतुष्टयम् । प्राप्यते तमहं वन्दे परमानन्दमाधवम् १ अनन्तगुणसम्पन्नमनन्तमजनप्रियम् अनन्तरूपिणं वन्दे गुरुमानन्दरूपि-
१ णम् २ । इह खलु परमकारुणिकेन भगवता जैमिनिमुनिना अथातो धर्मजिज्ञासेत्यादिना द्वादशलक्षण्या प्रपञ्चितो धर्मो विचारितः तत्र वेदेन प्रयोजनमुद्दिश्य विधीयमानोऽर्थो धर्मः
यथा यागादिः स हि यजेत स्वर्गकाम इत्यादिवाक्येन स्वर्गमुद्दिश्य विधीयते तथा हि यजेतेत्यत्र द्वावंशौ स्तः यजिधातुः प्रत्ययश्च तत्र प्रत्ययेंऽशद्वयमाख्यातत्वं लिङ्त्वं च आ-
ख्यातत्वं च दशलकारेष्वस्ति लिङ्त्वं च केवलं लिङ्येव तत्रोभाभ्यामप्यंशाभ्यां भावनैवोच्यते भावना नाम भवितुर्भवनानुकूलो भावयितुर्व्यापारविशेषः सा च द्विधा शाब्दी
आर्थी भावना चेति तत्र पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलो भावयितुर्व्यापारविशेषः शाब्दी भावना सा च लिङंशेनोच्यते लिङ्श्रवणेऽयं मां प्रवर्तयतीति मत्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवानयमिति नियमेन
प्रतीयमानत्वात् यच्च यस्माच्छब्दान्नियमेन प्रतीयते तत्तस्य वाच्यम् यथा गोशब्दस्य गोत्वम् स च प्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारविशेषो लौकिकवाक्ये पुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेषः वेदे तु पुरुषाभावाल्लिङादिशब्दनि-
ष्ठ एव नहि वेदः पुरुषनिर्मितः वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् वेदाध्ययनसामान्यादिदानीमध्ययनं यथेत्यादिना वेदापौरुषेयत्वस्य साधितत्वात् यः कल्पः स कल्पपू-
र्व इति न्यायेन संसारस्यानादित्वादीश्वरस्य च सर्वज्ञत्वादीश्वरो गतानुकल्पीयं वेदमस्मिन्कल्पे स्वतोपदिशतीत्येतावतैवोपपत्तेः प्रमाणान्तरेणार्थस्योपलभ्यादृष्टेश्च तत्कल्पनानुपप-
वेदस्यापौरुषेयत्वात् = ९ त्तेश्च तत्र पुरुषाभावाल्लिङादिनिष्ठैव सा अतएव शाब्दी भावनेति व्यपदिश्यते सा च शाब्दी भावना अंशत्रयमपेक्षते साध्यं साधनमितिकर्तव्यतां चेति तत्र साध्याकाङ्क्षायां वक्ष्यमा-
एकप्रत्ययगम्यत्वात् णांशत्रयोपेतार्थी भावना साध्यत्वेन सम्बध्यते एकप्रत्ययगम्यत्वेन समानाभिधानश्रुतेः यद्यपि सङ्ख्यादीनामप्येकप्रत्ययगम्यत्वं समानं तथाप्ययोग्यत्वान्नैतेषां भाव्यत्वेनान्वयः क-
साध्यभावना: रणाकाङ्क्षायां लिङादिज्ञानं करणत्वेन सम्बध्यते तस्य च करणत्वं न भावनोत्पादकत्वेन सन्निकर्षस्य वत्पादितत्वे सन्निकर्षाधानकृतोपन्नास्वेव लिङादिज्ञानात्प्राक् शाब्द-
भावनायामप्यभावप्रसङ्गात् किन्तु भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वेन लिङादिज्ञानेन हि शाब्दधर्मभावना आर्थीभावनां निर्वर्तयति कुर्वन्तं स्वान्यं प्रतीति लिङादिज्ञानस्य करणत्वे
नान्वयः इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां प्राशस्त्यज्ञानमितिकर्तव्यतात्वेन सम्बध्यते तच्च प्राशस्त्यज्ञानं वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यर्थवादैर्जन्यते तेषामर्थवादानां स्वार्थप्रतिपादने प्रयोजनम् ।
लभ्यमानाल्लक्षणया क्रतोः प्राशस्त्यं प्रतिपादयन्ति स्वार्थमात्रपरत्वे आनर्थक्यप्रसङ्गात् न चेष्टापत्तिः स्वाध्यायविधिप्राप्तत्वेनानर्थक्यानुपपत्तेः तथा हि स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्य-
ध्ययनविधिः सकलवेदस्याध्ययनकर्तव्यतां बोधयन् सर्वो वेदः प्रयोजनवदर्थपर्यवसायीति सूचयति निरर्थकस्याध्ययनानुपपत्तेः स च वेदः विधिमन्त्रनामधेयनिषेधार्थवा-
दात्मकः तत्र विधिः प्रयोजनवदर्थविधानेनार्थवान् स चाप्राप्तमर्थं विधत्ते यथा अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति विधिरप्राप्तप्रयोजनवद्धोमं विधत्ते अग्निहोत्रहोमेन स्वर्गं भावये-
त् यत्र तु कर्म प्रकारान्तरेण प्राप्तं तत्र तदुद्देशेन गुणमात्रविधानम् यथा दध्ना जुहोतीत्यादि अत्र होमस्याग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेन प्राप्तत्वाद्धोमोद्देशेन दधिमात्रविधानं दध्ना होमं भावये-
त् यत्र तूभयमप्राप्तं तत्र विशिष्टं विधत्ते तदुक्तम् न चेदन्येन शिष्यत इति शिष्यते उपदिश्यत इत्यर्थः यथा सोमेन यजेतेत्यत्र सोमयागयोरप्राप्तत्वात् सोमविशिष्टयागविधानं सोमवता
यागेनेष्टं भावयेदिति न चोभयविधाने वाक्यभेदः विशिष्टस्यैकत्वात् विशिष्टविधौ च मत्वर्थलक्षणा यथा सोमपदेन मत्वर्थलक्षणया सोमवतेति नहि मत्वर्थलक्षणां विना सोम- यागस्य यागा-
स्यान्वयः सम्भवति यदि तावत्सोमयागयोरेकरूपेण भावनायां करणत्वेनान्वयः सोमेन यागेनेष्टं भावयेदिति तदोभयविधाने वाक्यभेदः सोमस्य यागस्य च फलभावनाकर- धात्वं १ तथा॰
णत्वेन प्राधान्यापातश्च यागार्थत्वानुपपत्तिश्च यागोद्देश्यत्वानुपपत्तिश्च प्रत्ययवाच्यफलभावनायाः समानपदोपात्तेन यागेन करणाकाङ्क्षाया निवृत्तत्वेन भिन्नपदोपात्तस्य सोमस्य

भावयेत् सोमेनेष्टं भावयेत =१ सोमेनेष्टं भावयेदिति =२

करणत्वेनान्वयानुपपत्तिश्च स्यात् यदि च वैयधिकरण्येनान्वयः तत्र न तावद्यागेन सोमं मितमन्वयः समानपदोपात्तत्वात् प्रत्ययवाच्यफलभावनाकरणत्वेनान्वितस्य यागस्य सो-
मकर्मकभावनान्वयानुपपत्तेः यागस्य सोमार्थत्वापत्तेश्च न चेष्टापत्तिः अदृष्टकल्पनापत्तेः नहि यागस्य सोमार्थत्वं दृष्टद्वारेण सम्भवति व्रीहिष्विव घातेनैव यागेन सोमे कस्य-
चिद्दृष्टस्यानुत्पादनात् अवहननेन तावत्सोमे किञ्चिद्दृष्टं जननीयं प्रोक्षणेनेव व्रीहिषु तथा यागस्य सोमार्थत्वे फलभावनायां सोमस्य करणत्वेनान्वयो वक्तव्यः भावनाकरणत्वं
च भावनार्थनिर्वर्तकत्वेनैव क्रमम् न च सोमोऽदृष्टमन्तरेण फलं जनयितुं समर्थः ग्रहैर्जुहोतीति वाक्यविहितहोमेनैव समीभावात् अतोऽदृष्टद्वयापातान्न यागस्य सोमार्थ-
त्वमिति न यागेन सोमं भावयेदित्यन्वयः सम्भवति करणत्वेनोपस्थितस्य सोमस्य साध्यत्वेनान्वयानुपपत्तेश्च अथ सोमेन यागं भावयेदित्यन्वयः सम्भवति तत्र यद्यपि सो-
मस्य यागार्थत्वाद्यागनिर्वृत्तिरूपमेव प्रयोजनं लभ्यत इति नादृष्टद्वयापत्तिः नापि करणत्वेनोपस्थितस्य सोमस्य साध्यत्वान्वयानुपपत्तिः करणत्वेनैवान्वयात् तथाप्यप्राप्त-
त्वाद्भावनाकरणत्वेनान्वितस्य यागस्य साध्यत्वेनान्वयानुपपत्तिस्तदवस्थैव न च यजेतेत्यत्र यागस्य न करणत्वेनापि साध्यत्वेनोपस्थितिः तद्धात्वर्थकत्वाद्यागवाचकत्वात् कि-
न्तु भावनायां यागसम्बन्धमात्रं प्रतीयते यागस्य च भावनासम्बन्धः करणत्वेन साध्यत्वेन च सम्भवति तत्र करणत्वांशमादाय फलसम्बन्धः साध्यत्वांशमादाय गुणसम्बन्ध
इत्यस्मादिति चेन्नैवम् यद्यपि भावनायां यागस्य सम्बन्धमात्रं प्रतीयते तथापि करणत्वेनोपस्थितिरस्त्येव न साध्यत्वेनोपस्थितिः सम्भवति विरोधात् तदवश्यं यागेन स्व-
र्गं भावयेदिति करणत्वेनान्वये सति पश्चात्सोमेन यागं भावयेदिति साध्यत्वेनान्वयो वक्तव्यः तत्र वाक्यभेदः न च प्रत्ययाभिहितभावनायां यागस्य स्वरूपमात्रमन्वेतीति
युक्तम् कारकाणामेव क्रियान्वयात् न हि केवलं सोमस्य न सामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येन वान्वयः सम्भवतीति न तु यजेतेत्यत्र प्रत्ययाभिहितभावनायाः करणाकाङ्क्षा-
यां यथा यागः करणत्वेनान्वेति तथेतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां सोमस्येतिकर्तव्यतात्वेन भावनायामन्वयोऽस्तु किमत्वर्थलक्षणयेति चेन्न सोमेनेति तृतीयया करणत्वाभिधा-
नात् सोमस्येतिकर्तव्यतात्वानभिधानात् तत्र यदीतिकर्तव्यतात्वं लक्षणयोच्यते तर्हि वरं सोमपदस्य प्रकृतिश्च नेमत्वर्थलक्षणा गुणेऽन्याय्यकल्पनेति न्यायात् अथ वेदो व्याप्य
दर्शनादिष्वधिकरणोक्तासन्न्यायविरोधित्वाद्यचेत्यत्र प्रत्ययप्रवृत्तलक्षणेति चेत् तथापि सोमेनेतिकर्तव्यतात्वेनान्वयानुपपत्तिः सिद्धस्य वस्तुन इतिकर्तव्यतात्वाभावात् सि-
ध्याया एवेतिकर्तव्यतात्वात् द्रव्यस्य केवलमङ्गत्वात् अत एवेतिकर्तव्यतात्वाभावाद्द्रव्यस्य करणादरहणम् यथाहुः तावानस्य क्रियायोगा हि नेवाकोपकल्पितात् अत्राहुः
र्थोकर्षे भावे द्रव्यमिष्टकृताः क्रिया इति तदेतदग्रे वक्ष्यामः किञ्च सोमेन यजेतेति हि यागस्य सोमसन्निधानानधिकारवाक्यम् ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यस्याधिकारवा-
क्यत्वात् उत्पत्तिवाक्ये च नेतिकर्तव्यताकाङ्क्षा रूपविशेषाकाङ्क्षाकल्पितत्वेनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षाया विस्पष्टमनुत्पादनात् तस्मिन्सोमस्येतिकर्तव्यतात्वेन भावनायाम-
न्वयः तस्माद्विशिष्टविधावन्वयानुपपत्त्या तद्रूपमत्वर्थलक्षणा गत्येति तन्नेदमपि सोमेन यजेतेत्यत्र न विशिष्टविधानं गौरवात् मत्वर्थलक्षणापाताच्च किन्तु द्रव्यान्तरो-
त्तीति वक्तुं गमात्रविधानमस्तु विधिप्रकृतेरर्थे सङ्गमात् यथाहुः सर्वेषामात्मनसमवेतप्रत्ययमार्गोपदान्तरे विधिशास्त्रोपसङ्क्रान्ते स्वाधातोरबाधिदितेति न च यागस्याप्राप्त-
त्वात्तदुद्देशेन सोमविधानमिति वाच्यम् ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यनेन यागस्य प्राप्तत्वात् न चास्याधिकारविधित्वेनोत्पत्तिविधित्वमिति वाच्यम् उद्भिदा यजेत पशु-
काम इतिवदेकस्यैवोभयविधित्वोपपत्तेः एवं च सोमेन यजेतेत्यत्र न मत्वर्थलक्षणा यदि सर्वविशिष्टविधाने स्यात्तदान्वयानुपपत्त्या मत्वर्थलक्षणा स्यात् ज्योतिष्टोमेन स्वर्गका-

यत्तोनोविशिष्टविधानं ततो न मत्वर्थलक्षणा =१

उभयविधानाभावात् = २

ज्योतिष्टोमेनेति = १

सो॰ प॰
२

सोमेन यजेतेत्यत्र तु यागविधानेत्यात्र चास्याधिकारार्थेन सोमविधिरिति चेत् नेकत्वेनेकविधानमत्वर्थलक्षणा । न तावदेतस्मिन्वाक्ये ज्योतिष्टोमेन यागेन स्वर्गं
भावयेदिति समानाधिकरण्येनैव नामपदस्यान्वयात् नापि सोमेन यजेतेत्यत्र यागोद्देशेन सोमविधानात् सोमेन यागं भावयेदिति नैव तु वाक्यद्वयस्मिन्मत्वर्थलक्षणा । अ
नयोर्विकल्पः विधानेनोभयोर्वा देवतायागः करणमिष्यते तेन समीपे तृतीयान्तस्य ह्याचित्वं न सम्भवति । अनयोर्विशिष्टविधाने तु गुणविधाने चाप्यस्मिन् मत्वर्थलक्षणेति चेन्मैवम्
गुणान्वयानुपपत्ताविह मत्वर्थलक्षणाङ्गीक्रियते यदा तु भावनायां धात्वर्थस्यैव करणत्वेनान्वयस्तदान्वयानुपपत्त्यभावात् कुतो मत्वर्थलक्षणा गुणविधौ न धात्वर्थस्य करणत्वेना
न्वयोऽसम्भावात् नहि दध्ना जुहोतीत्यत्र होमस्य करणत्वमिष्यते नेह्याचकतृतीयायाभावात् तत्कल्पनं तर्हि चेन्न गुणस्यान्यविधिसिद्धत्वेन साध्याकाङ्क्षायां साध्यत्वकल्पना
यापत्त्वाचितत्वात् दध्ना होमं भावयेदिति न चायमस्ति नियमो भावनायां धात्वर्थस्य करणत्वेनैवान्वयो न प्रकारान्तरेणेति विषयाय पूर्वपक्षायामापत्तेः सोमेन यजेत
स्वर्गकाम इत्यादौ प्रत्ययवाच्यायां वस्तुमात्रार्थभावनायां समीने पदे स्म्रु यागस्याभाव्यत्वमाशङ्क्याः पुरुषार्थत्वेन परिहृतम् यदि च धात्वर्थस्य करणत्वेनैव भावनायाम
न्वयस्तदा भाव्यत्वशङ्कैव नोदेतीति विधर्थपक्षासमधिकरणमापद्येत किं च ताजपेयाधिकरणे तत्र सम्बन्धस्याशङ्का परिहृतः धात्वर्थस्य करणत्वेनैवान्वये तत्र सम्बन्धशङ्कै
व न स्यात् तत्र सम्बन्धशङ्कापरिहारोऽयं च व्यर्थतो किं च धात्वर्थस्य न करणत्वेनैवान्वयः गुणकामाधिकरणे प्रत्यये नधात्वर्थान्वयस्योक्तत्वात् तथा हि दध्नेन्द्रियकाम
स्य जुहुयादित्यत्र न तावद्धोमो विधीयते तस्य वचनान्तरेण प्राप्तत्वात् नापि होमस्य फलसम्बन्धः गुणपदानर्थक्यापत्तेः नापि गुणसम्बन्धो विधीयते फलपदानर्थक्यापत्ता
त् नाप्युभयसम्बन्धं विधत्ते प्राप्ते कर्मण्यनेकविधाने वाक्यभेदापत्तेः यथाहुः प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नतः इति अत्र च
कर्मपदं तूलोमपलक्षणम् एकोद्देशेनानेकविधाने वाक्यभेदात् अत एवोद्देशेनाधिकरणे यद्देश्यमार्ष्टीत्यत्र द्वादशेनैकत्वसमार्गविधिने वाक्यभेदाद्द्वेकत्वमविवक्षि
तमित्युक्तम् एवन्त्वधिकरणे चेतसैवोद्देशेनैवोद्वासनवतीयमन्त्रिहोमसाम कृत्वाप्यस्यकामोऽग्ने नयजेतेत्यत्र वारवन्तीयस्यारेवतीसम्बन्धेऽग्निष्टोमसाम सम्बन्धे फलसम्बन्धे च
विधीयमाने वाक्यभेदाद्भावनोपसर्जनभावनान्तरं विधीयत इत्युक्तम् तस्मादग्निहोमेनोभयविधानेसम्भवति नापि होमान्तरं विधीयते गौरवात् प्रकृतत्वानाम प्रकृतस्य प्र
क्रान्त मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गाच्च नापि केवलं दध्येव करणत्वेन विधीयत इति युक्तम् केवलस्याप्यपारार्थ्यनिष्टस्य करणत्वानुपपत्तेः कतुर्व्यापारव्याप्यत्वनियमात्करणस्य ।
किं तर्हि विधीयत इति चेत् दध्नेन्द्रियमिति तृतीयया पाञ्चमिकृति करणत्वम् फलभावनायां करणत्वेन विधीयते प्रयत्नार्थत्वेन दध्नोऽपि तस्य प्राधान्यात् एवं चाधिकरणत्वेनेन्द्रियं भावयेदिति
वाक्यार्थः करणत्वं च किंमप्रयोजकमिष्यते यासन्निधिप्राप्तो होमस्य प्राप्यते तस्य ध्यते तत्र धात्वर्थस्याप्रयत्नान्वयः प्रकृतं मत्वर्थासम्भवः तस्मिन् धात्वर्थस्य न करणत्वे
नैवान्वय इति किं तर्हि काचित्करणत्वेन कुचित्साध्यत्वेन कचिदुपायत्वेनेति गुणविधौ च साध्यत्वेनान्वयः सम्भवतीति न मत्वर्थलक्षणायाः प्रयोजनम् किं च गुणविधौ मत्वर्थ
लक्षणायां गुणस्य धात्वर्थाङ्गत्वे किं मानं मितिवक्तव्यम् न तावच्छ्रुतिः मत्वर्थलक्षणायां तृतीयाश्रुतिर्मत्वर्थे पर्यवसिता तेन मत्वर्थे प्रकृतिसिद्धत्वेन सम्भवादिनापि वाक्यमिति
चेन्न तत्किं स्वतन्त्रमेकस्मादन्यत्वानलिङ्गश्रुतीकल्पयित्वा नायावलीबलाधिकरणविरोधात् तस्मादिहलिङ्गश्रुतीकल्पयित्वा चेमादिमित्युक्तम् द्वितीयप्रयत्नात् कृतिनिष्कल्पकल्पनतर
कल्पनेनस्याप्येवमेवात् निकस्यात् तृप्यापयासः समाप्तिः स्यात् विशिष्टविधौ वाग(?)सौ नदीप्रयाणम् किं च भवतश्च मत्वर्थस्यानेनन्यायापितमस्कृतः अस्तु एव विधिपोत्वर्थाकृत्वेन गु

दधिमते भिन्नतृतीयायाद्ध्वोविप्राह्निः

तृतीया

दध्नेति तृतीयाश्रुतिः = २

यागोन पुरुषार्थः किंतु तन्न्यस्त्वर्गादिफलमेव =

मत्कुत्ड्चनिवहृष्टपका एकत्वन्नम् = ८

मत्वर्थलक्षणा = ९

संमार्गे न यद्भावयेदे कत्वेन चेति =

यागनिष्ठ

दधिमताहोमेनेह भावयेदिति स्यात् तदध्ना होमाङ्गत्वे दध्ना जुहोति कृयादि तिसमसिद्धः =

न यजति न्तत्रयागस्य करत्वेन न सिद्धा ... वेनेयषिद्धिष्ठिता प्रयोयोसिद्धिरिति यागत्वरूपे सिद्दोत्रजुहुयादिति =

प्याकर्मपदमेको प तत्कर्तयागुणार्थ मकोपलक्षकम् ५० तत्समिद्युर्यमाक =

दध्ना होत्रं जुहोति = ८ जुहोति = दध्नेन्द्रिय काम स्य जुहुयात् =

तृतीयाश्रुति=२ श्रुत विधिना कल्पितविषय ताद्दशीकारकादेः= श्रुतविधिना तदविधीयते अग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेन

णं विषयत्वेऽनलकल्पितं विषयत्वम् कल्पितमिति चेन्न अनविधेर्वैयर्थ्यतापत्तेः विहितेन तदर्थत्वेन विधीयते कल्पितविषयत्वताद्दशीकारणत्वं नापि प्राप्तत्वं तस्य कर्मणः करणत्वेनाप्राप्तम्

त्वात् श्रुत्या प्राप्तत्वादेव विधिः कल्पितविषयत्वेनासहकृतो धात्वर्थोद्देशेन दध्नो विषयत्वेन न हि कथं तदर्थत्वस्यान्वयः करणत्वेनेति चेन्न अन्वयानुपपत्तेः न हि दध्न एव विद

ध्नाहोमेनेति चान्वयः साध्यत्वेनैवान्वयादध्ना होमं भावयेदिति चेन्न तथा सत्यनुवादे विधानार्थः करणत्वेनैवान्वेतीति न तु विधित्वेन स्यात् विवक्षितत्वात् केवलं श्रुतिविनियोगत्वेन

तत्पाद्दशीकृतः स्यात् तस्माच्च गुणविधानमत्वर्थलक्षणा यत्र विधानेनानुवादत्वेऽवधारितं कर्मनामतेति तन्मतं न तस्य गतिः तथाहि यावदग्निहोत्रं जुहुयादिति

वाक्यान्तरस्याप्येकवत्वं दध्ना जुहोतीति वाक्यमाले तु दत्तहोमस्यापरावर्तनेन होमस्याभावत्वेनानन्तोऽपि पदाधिकरणं भावार्थाधिकरणवासनावाक्यानामत्वं ब्रुवतः

ग्नीमित्यर्थहविष माहोमेनेष्टं भावयेदिति अतिपदाधिकरणे हि सोमेन यजेतेत्यादि विशिष्टविधानार्थत्वेऽपि फलभावनाकरणत्वेनान्वय एकस्यैवेति नहि दृष्टप्रधानस्य

ब्दलाभाद्धि नियमनादिरक्षार्थं सर्वेषां फलभावनाकरणत्वेनान्वय मात्रत्वादेक एव फलभावनाकरणत्वमित्युक्तम् भावनाकरणत्वेऽपि भावनाभाव्यनिर्देश

कत्वमात्रं स्वर्गमिति नाद्दष्टस्येति तेनैकेनैव करणत्वेन कारकत्वेन ननु कल्पनामसहायत्वात् स्वातंत्र्ये कर्मत्वेन व करणत्वम् यद्यपि कस्यचित्यापि किं द्रव्यगुणयोः फलभावनाकरणत्वं

तथात्वार्थस्येति भावार्थाधिकरणे सन्दिग्धं द्रव्यगुणयोरवैकरणत्वं भवेत् तथापि यागोपदिष्टफलार्थत्वमपि हि भावार्थधात्वर्थस्यैव भावनाकरणत्वं पदस्य तेन वलीयस्त्वादिति

क्रम प्रतस्य सिद्धमेव दाक्यान्तरालोचनया यागगुणविधानं विधानत्वस्य करणत्वाकाङ्क्षायागगुणपदेऽमत्वर्थलक्षणेति यदा त्वग्निहोत्रं जुहोतीति होमविधानपर्कं वाक्यं

तु रसालोच्यते तदा होमस्य वाक्यान्तरेणैव विहितत्वात् उद्देशेन गुणमात्रं विधीयते तत्र सालोचनया त्वमत्वर्थलक्षणेति अतएव बोधकत्वमात्रं विधिमिश्रणं होमाग्निहोत्राधिकर

णे फलतो गुणविधिरयं तत्र नीतिरिति यत्तु प्रकृतहोमे विकर्माधिकारविधिरिति प्राप्तं ज्योतिष्टोमेनेत्यादीनामधिकारात् तत्रैव यागो विधीयतामुत्पत्तिवाक्यसिद्धत्वात् नेयता

म् उभयत्रापि करणत्वेनान्वयोत्पत्तौ यागस्य तद्धोचितत्वमन्यथानुपपत्तेरिति तस्मात् गुणविधावनापि तल्लक्षणावाधायामप्येतन्मत्वर्थलक्षणेति अतस्तत्र सोमेन यजेतेत्यत्र

त्वं विशिष्टविधानं किन्तु गुणमात्रविधानम् यागस्य ज्योतिष्टोमे स्वर्गकामो यजेतेत्यसि स्वाक्यविधीयत इत्येतत्क्रमन्यथामत्वर्थलक्षणापत्तेरिति अतश्चोच्यते यद्यपि

यागोद्देशेन सोमविधौ न मत्वर्थलक्षणा तथापि यागस्याप्राप्तत्वात् सोमेन यजेतेत्यत्र न यागोद्देशेन सोमविधानं सम्भवति न च ज्योतिष्टोमेनात्रेत्यत्र प्राप्तत्वान्ने उद्देशेन गुणमात्रं

विधीयतइति वाच्यम् तस्याधिकारविधित्वेनोत्पत्तिविधित्वानुपपत्तेः कर्मस्वरूपमात्रबोधको हि विधिरुत्पत्तिविधिः तेनैव विहितस्य कर्मणः फलविशेषसम्बन्धमात्रमधि

कारविधिना क्रियते फलविशेषसम्बन्धबोधकस्याधिकारविधित्वात् पूर्वाग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीत्यनेन विहितस्य कर्मणः फलविशेषसम्बन्धमात्रं दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्ग

कामो यजेतेत्यनेनाधिकारविधिना क्रियते तेनाधिकारविधित्वेनोत्पत्तिविधित्वम् स्यादेतत् दर्शपूर्णमासाभ्यामित्येतस्योत्पत्तिविधित्वं सम्भवति आग्नेयोऽष्टाकपालस्तस्मादिवाक्यानर्थ

क्यापत्तेः न हि तेन तदा कर्म विधीयतेतस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यनेन विहितत्वात् नापि गुणविधानं सम्भवति अप्रकरणेनैकगुणविधाने वाक्यभेदापत्तेः अतएव आग्नेयो

ऽष्टाकपालस्तस्योत्पत्तिविधित्वं दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यस्य चाधिकारविधित्वमुक्तम् ज्योतिष्टोमेनेत्यस्याप्यधिकारविधेः उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यादिवदुत्पत्तिविधित्वे स्वी

क्रियमाणे न कश्चिद्दानर्थक्यम् सोमेन यजेतेत्यस्य गुणविधित्वात् यागोद्देशेन सोममात्रविधाने च न वाक्यभेद इति चेन्नैवम् यद्यपि सोमेन यजेतेत्यस्य न वाक्यभेदः तथा

दध्ना होमं भावयेदिति=

भावेन=

चँ

ना॰

उभयत्राप्यन्वयस्य तस्य सम्भवे मत्वर्थलक्षणाभावः=४

उत्पत्तिविधिना=६

आग्नेयवाक्येन=

आनर्थक्यात्=

अग्निहोत्रं जुहुयादित्यनेन होमं भावयेत्
आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यनेनैवाष्टाकपालसंस्कारैश्चरुपुरोडाशयागं भावयेत्=२

म

म

न्या॰ प्र॰ ३ वाक्यभेद

नोरूवी । उत्पत्तिवाक्य । ज्योतिष्टोमेनेति वाक्येन

पि ज्योतिष्टोमेनेत्यस्मिन्वाक्ये कर्मस्वरूपे तस्य च फलसम्बन्धे विधीयमाने गौरवलक्षणो वाक्यभेदो स्यैव सोमेन यजेतेत्येतद्वाक्यविहितकर्मणः फलसम्बन्धमात्रे विधाने
च नैतद्भावात् उद्भिदा यजेतेत्यत्र तु वचनान्तराभावेनागत्या तद्दोषग्रहणम् न च सोमेन यजेतेत्यत्रापि कर्मस्वरूपे गुणे च विधीयमाने वाक्यभेदः स्यादिति वाच्यम् अप्राप्तत्वे वि
धिना गुणस्यापि विधेयत्वात् विशेषणविधेरार्थिकत्वात् सर्वो हि विशिष्टविधिर्विशेषणविधिरार्थिकः ज्योतिष्टोमेनेत्यस्य तूत्पत्तिविधित्वे कर्मस्वरूपे फलसम्बन्धे च
उभयस्यापि प्राधान्येन विधानमिति द्विगौरवलक्षणो वाक्यभेदः यथाहुः प्रातिस्विकाकारेणानेकत्वेन प्राप्तानामपि गौरवम् एकोऽयं वसितावात्वनार्थादेव विरुध्य
तइति । न च सोमेन यजेतेत्यस्योत्पत्तिविधित्वे यद्यपि न वाक्यभेदस्तथापि मत्वर्थलक्षणा स्यादेवेति वाच्यम् तस्याः स्वीक्रियमाणत्वात् लक्षणातो वाक्यभेदस्य गुरुत्वा
त् लक्षणा हि पददोषो वाक्यभेदस्तु वाक्यदोषः पदवाक्यदोषयोर्मध्ये पददोष एव दोषकल्पनायामुचितत्वात् गुणत्वेनार्थैक्यत्वे निषेधात् अत एव जातेष्टेः कर्तुकेशावी
नो दृष्टीतेत्यत्र [illegible] देवतानापूर्वत्वकल्पने [illegible] त्वविधाने वाक्यभेदोऽभिहितः [illegible] विशेषोल्लसन्तरल्लक्षणम् तस्माद्वाक्यभेदप्रसङ्गे लक्षणैव स्वीकर्तव्या तस्मा
त्सोमेन यजेतेत्यस्यैवोत्पत्तिविधित्वे ज्योतिष्टोमेनेत्यस्य गौरवलक्षणवाक्यभेदापत्तेः किञ्च सोमेन यजेतेत्यत्र यागविधाने तु मत्वर्थविधानं स्यात् गुणविधाने तु वाक्यार्थ
विधानं तु मत्वर्थविधाने सम्भवत्ययुक्तम् यथाहुः वाक्यार्थविधिरप्राप्ते मत्वर्थविधिसम्भवति वाक्यार्थः [illegible] ज्योतिष्टोमेनेत्यत्रापि फलोद्देशेन यागस्य
च विधानाद्वाक्यार्थविधानं तदुत्पत्तिविधित्वादित्यपि तद्दूरीकार्यम् तस्माज्ज्योतिष्टोमेनेत्यस्याधिकारविधित्वेन उत्पत्तिकर्मस्वरूपविधिस्तत्र स्वीकार्यो [illegible]
लभ्यते यागस्य चोद्देशेनैव द्रव्यं देवता च सोमेन यजेतेत्यत्र यद्यपि देवतानोपलभ्यते सोमयागस्याव्यक्तत्वात् [illegible] चोदितदेवतात्वादिति यम न तु देवतानादित्यमात्रम्
ऐन्द्रवायवं गृह्णातीत्यादिवाक्यविहितग्रहणाङ्गदेवतानां सत्त्वात् ग्रहणोपधयैव पिदेवताभिः [illegible] तदुपकारस्य क्रियमाणत्वात् तथापि द्रव्यस्य फलस्य तदेव तेनापि
यागस्वरूपमात्रमेव ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र तदुद्देशेन [illegible] श्रूयते अतः सोमोत्पत्तिविधित्वे यागविशेषस्तेन यागसामान्यस्याविधेयत्वादिदोषस्यैव वि
धेयत्वाद्विशेषोद्देशेनास्यात् अतो गुणकर्मोत्पत्तिविधिः नन्वेवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्रापि होमोत्पत्तिविधिर्न स्यात् [illegible] दध्ना जुहोतीत्यत्रैव होमो
त्पत्तिविधिः स्यात् तथा चाग्निहोत्राधिकरणविरोधः स्यादग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्योत्पत्तिविधित्वे दध्ना जुहोतीत्यादीनां च गुणविधित्वमुक्तमिति चेत् सत्यम् अग्निहोत्रं
जुहोतीत्यत्र यद्यपि द्रव्यं नोपलभ्यते अग्निहोत्रशब्दस्य तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयत्वात् तदेतद्दर्शयिष्यामः तथापि तस्योत्पत्तिविधित्वं स्वीक्रियते अन्यथानर्थक्यापत्तेः दध्ना
जुहोतीत्यस्य च नानर्थक्यं गुणविधित्वात् अतोऽग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्यैव कर्मोत्पत्तिविधित्वम् ज्योतिष्टोमेनेत्यस्य च नानर्थक्यमधिकारविधित्वोपपत्तेः अतः किमर्थ
मभवतिरूपवति वाक्यकर्मविधाने तेऽहि नेन स्वीकार्यम् किञ्च दध्ना जुहोतीत्यस्य कर्मोत्पत्तिविधित्वे [illegible] मात्रवादेन [illegible] विधानेऽस्याकाङ्क्षा [illegible] उत्प
त्तिशिष्टद्रव्यावरोधात् उत्पन्नशिष्टगुणाबलत्वेन हि न गुणान्तरं विधीयते [illegible] विशिष्टकर्मान्तरं विधेयम् तथा च
नेकाहहकल्पनागौरवम् अग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्योत्पत्तिविधित्वे तद्वाक्यविहितकर्मणो द्रव्याकाङ्क्षायां [illegible] गण एव [illegible] दध्ना जुहोतीत्यस्य [illegible] सा जुहोतीत्या
दिवाक्येन गुणविधीयते [illegible] अग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्योत्पत्तिविधिः [illegible] सोमेन यजेतेत्येतत्तु

क्रत्वर्थविधि= । सोमपात्रं= । द्रव्यदेवतयोरभावात्= । ज्योतिष्टोमेनेति= ८ [illegible] ज्योतिष्टोमेनेत्यत्र [illegible] विधिर्वाक्यकारे = ८ । अनर्थक्यात्= । सोमेन यजेतेति वाक्ये= । ज्योतिष्टोमेनेति वाक्य=

विशिष्टविधौ नो विशेषणविधेरर्थादानेपः= । [illegible] = ८ । यागाङ्ग= । उद्देशेनस्यादित्यन्वयः= । तत्रान्तर [illegible] = २ पृथगुपात्ते होतीति = २ [illegible] = २

दध्ना जु॰ प॰ तेषामुत्पत्तिविधित्वाभावात् =

एवं विधिवाक्ये कर्मण्यपि विधानेऽस्वीक्रियमाणे न किञ्चिद् दूषणम् एतद्द्वयेऽप्येकस्यापि हस्तप्राप्तत्वात् तस्माद्युक्तं सोमेन यजेतेत्यत्र मेवोत्पत्तिविधिरिति मूलमेतयावि
धिनिरूपणावसरप्रसङ्गाच्चिन्तया प्रकृतमनुसरामः तस्मिन्दे विधिः प्रयोजनवदर्थमप्राप्तमर्थं विधत्ते स च विधिश्चतुर्विधः उत्पत्तिविधिर्विनियोगविधिरधिकारविधिः
प्रयोगविधिश्चेति तत्र कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुत्पत्तिविधिः यथाग्निहोत्रं जुहोतीति अत्र हि विधौ च कर्मणः करणत्वेनैवान्वयः होमेनेष्टं भावयेदिति न त
द्धोमं भावयेदिति साध्यत्वेन तथा सति साध्यस्य सोऽयं दुःखरूपतया यागेनाधिकारवाक्यगतफलसम्बन्धो न स्यात् करणत्वे तु तत्त्वर्थहोमेनेष्टं भावयेत् किं तदिष्टमित्या
काङ्क्षायां फलविशेषसम्बन्धो घटते न चोत्पत्तिविधावपि इष्टवाचकपदाभावेन कर्मणेष्टं भावयेदिति कथं वाक्यार्थ इति वाच्यम् विधिश्रुतेरेवेष्टबोधकत्वात् सा हि
पुरुषार्थं पुरुषं प्रवर्तयन्ती कर्मणः फलसम्बन्धमात्रं बोधयति तस्माद्युक्तमुत्पत्तिविधौ कर्म करणत्वेनान्वेतीति अतएवोद्भिदा यजेतेत्यादौ तृतीयान्तोद्भिच्छब्दः इयपप
घते उद्भिदा यागेन भावयेदित्यन्वयोपपत्तेः येषामुपीष्टसाधनत्वं लिङ्गर्थस्तेषामपि तृतीयान्तानां कर्मनामधेयानामन्वयोऽनुपपन्न एव न हि सम्भवति यागेनेष्टसाधन
मुद्भिदेति उद्भिदेति तृतीयापत्तस्य कारकस्य तिङ्सङ्ख्यान्वयायोगात् अस्य क्रियया वा न्वयात् तत्र तथाप्यग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिषु कर्मण्यपि विधिषु द्वितीयान्तानां कर्म
नामधेयानामन्वयानुपपत्तेः न हि सम्भवति होमेन भावयेदग्निहोत्रमिति स यस्य श्रूयमाणत्वाद्द्वितीयायाश्चेप्सितसाध्यत्वान्नुवादः होमस्य हि करणत्वेनान्वयात् अ
साधितस्य च करणत्वानुपपत्तेः तस्मादत्रान्वयोपपत्तिनो सा समञ्जनजुहोतीति वक्तृतीयार्थे लक्षयति अग्निहोत्रेण होमेनेष्टं भावयेदिति तत्कर्पायेसाश्रयिमिश्रेः अग्निहो
द्वितीयान्तानां कर्मनामधेयानामन्वयो नानुपपन्नः तस्मिन्दृष्टमप्युत्पत्तिविधौ कर्म करणत्वेनान्वेतीति ॥ अङ्गसम्बन्धबोधको विधिर्विनियोगविधिः यथा दध्ना जुहोती
ति स हि तृतीयाप्रतिपन्नाङ्गभावस्य दध्नो होमसम्बन्धं विधत्ते दध्ना होमं भावयेदिति एतस्य च विधेः सहकारिभूतानि षट् प्रमाणानि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्था
नसमाख्यारूपाणि एतत्सहकृतेन विधिनाङ्गत्वं परोद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वरूपं पारार्थ्यापरपर्यायं बोध्यते तत्र निरपेक्षो रवः श्रुतिः सा च त्रिविधा विधात्र्यभिधात्री
विनियोक्त्री चेति तत्र विधात्री लिङ्गाद्यात्मिका अभिधात्री व्रीह्यादिश्रुतिः यस्य च शब्दस्य श्रवणादेव सम्बन्धः प्रतीयते सा विनियोक्त्री सा च त्रिविधा विभक्तिरूपा ए
काभिधानरूपा एकपदरूपा चेति तत्र विभक्तिश्रुत्याङ्गत्वं यथा व्रीहिभिर्यजेतेति तृतीयाश्रुत्या व्रीहीणां यागाङ्गत्वं न चोत्पत्तिशिष्टपुरोडाशावरुद्धे यागे कथं व्री
हीणामङ्गत्वमिति वाच्यम् पुरोडाशप्रकृतित्वोपपत्तेः पशोरिवहृदयादिप्रकृतिः प्रकृतितया यागाङ्गत्वम् न च साक्षात्पुरोडाशाङ्गत्वं किं न स्यादिति वाच्यम् तेषां
विशसनात् अवदीयमानत्वाच्च हृदयादीनाम् अवदीयमानेहि हविः यथा पुरोडाशादिः मध्यात्पूर्वाद्धाच्चावद्यतीति वाक्याद्धृदयादीन्यवदीयमानानि तत्पशुहृ
दयस्याग्रेऽवद्यतीति वाक्यात् अग्नीषोमीयस्यैव हृदयाद्यवदीयते पशुस्तु तस्य प्रकृतिरेवम् पशोरिव यागेन साक्षात्सम्बन्धो वाङ्गत्वे तेषां सोऽवकल्पनवपर्यग्निकृतं पशुं व्रीहिवनस्प
तीनां संसर्गविधानात् एवं तु विशसनेन तत्पशुः प्रकृतिद्रव्यमिति सिद्धम् एवं व्रीहयोऽपि प्रकृतिद्रव्यतया यागाङ्गत्वं तृतीयाश्रुत्येति प्रारब्धस्यापि क्रियाङ्गत्वं तद
तीयाश्रुत्या तत्तावन्तेन तस्यैकपदश्रुत्याङ्गत्वमिति वाच्यम् एकहायन्या रूपद्रव्यपरिच्छेदद्वारात्तदुपपत्तेः व्रीहीन्प्रोक्षतीति द्वितीयाश्रुत्या व्रीहीणां द्वितीयाश्रुत्या न
चप्रोक्षणाङ्गं व्रीहिस्वरूपार्थं स्वरूपे प्रयोजनाभावात् व्रीहिस्वरूपस्य प्रोक्षणं विना तदुपपत्तिभावात् किं च एवं साधनत्वप्रयुक्तम् यदि तु व्रीहिप्रोक्षणं क्रियते तदा तेषाम्

लिङ्गसंख्याविति हिर्देवोभवति
लिङ्गादि=
अङ्गतया विकल्पेऽविकल्पं सोमेन लीनीति=१ ब्राह्मणस्य=२
कर्मणः करणत्वेनैवान्वयः=६
मोहितेन ब्रीहिमिति=

न्या॰सु॰
४
५

योगेऽनुषिक्ते ऽप्रर्थे भवतीत्यायघेति अतः प्रकरणसहकृतया द्वितीयाश्रुत्या नपुंसकलिङ्गनिष्ठाक्तिप्रणाल्पायदपूर्वसाधनत्वेन तदङ्गत्वे प्रोक्षणस्योच्यत इति एवं सर्वेष्वङ्गेषु अपूर्व
प्रयुक्तत्वेनेदितत्वम् एवमिमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इत्यत्रापि द्वितीयाश्रुत्या मन्त्रस्याश्वाभिधान्यङ्गत्वम् यत्र वाक्यीयो विनियोग इति तत्र तथा स
निवाक्याल्लिङ्गस्य बलीयस्त्वेन यावद्वाक्यादश्वाभिधान्यङ्गत्वं भवति तावल्लिङ्गाद्रशनामात्राङ्गत्वमेव स्यात् स्योनं ते सदनं कृणोमीत्यस्य सदनाङ्गत्वम् श्रौतविनियोग
पदेन यावल्लिङ्गाद्रशनामात्राङ्गत्वं भवति तावच्छ्रुत्या पञ्च्या माहेयमग्नये प्रतिष्ठन्ते मन्त्रस्तृतीयाश्रुत्या पञ्च्या सर्वोगार्हपत्यस्याङ्गत्वं तद्वदश्वाभिधान्यङ्ग विनियोगः क्रियत
इति युक्तं मन्त्रस्याश्वाभिधान्यङ्गत्वम् तस्माद्वाक्येनैव वाक्यविनियोगः यदाहवनीये जुहोतीत्याहवनीयस्य होमाङ्गत्वं सप्तमीश्रुत्या एवमन्योऽपि विभक्तिश्रुत्या विनियोगो विज्ञे
यः पशुना यजेतेत्यत्रैकत्वपुंस्त्वयोः समानाभिधानश्रुत्या कारकाङ्गत्वम् यजेतेत्याख्यातामिहितसङ्ख्याया भावनाङ्गत्वं समानाभिधानश्रुतेरेकपदश्रुत्या च यागाङ्गत्वम्
नच्चामूर्त्ताया सङ्ख्यायाः कथं यागाङ्गत्वमिति वाच्यम् कर्तृपरिच्छेदद्वारा तदुपपत्तेः कर्ता चाक्षेपलभ्यः आख्यातेन हि भावना उच्यते सा च कर्तारं विना अनुपपद्यमाना तमाक्षि
पति ननु किमिति एवं वर्ण्यते आक्षेपलभ्यः कर्तेति आख्यातवाच्य एव किं न स्यात् आख्यातस्य वशीभावनायां रवकर्तरि परिसतीतेः न च भावनयैवाक्षेपसम्भवे किमिति तद्वाच
कत्वं कल्पनीयमिति साम्प्रतम् तथा सत्याख्यातवाच्यकर्तृभावनाक्षेपसम्भवेन तद्वाचकत्वमपि न स्यात् किञ्च भावनायाः केवलकर्त्रैव सम्बन्धः कारकान्तरेणापि सम्बन्ध
स्यात् अतः सा कर्तृ इति किं कर्तारमेवाक्षिपेद्विशेषाभावात् कर्तृत्वभावनयैव सम्बद्धानकारकान्तरेण गुणानां च परस्परं त्वादसम्बन्धः समवायापादिति न्यायात् अतः सैव
कृदिति तन्मात्राक्षेपे इति समेव आख्यातवाच्योभावनात्वाक्षेपलभ्योऽपि किं न स्यात् किञ्च वतृतीयादिविभक्तीनामपि करणादिवाचकत्वं न स्यात् तेषामपि करणादेराक्षेपलाभस
म्भवात् किञ्च यदि कर्ता न वाच्यः स्यात्कथमेकत्वं तेनान्वियात् नहि यौहि मया दृष्टो नान्वेतीति युक्तम् अन्यथा हादिलोपप्रसङ्गः किञ्च देवदत्तः पचतीति सामानाधिकर
ण्यं न स्यात् नहि केवलं भावनावाचकस्याख्यातस्य देवदत्तपदेन सामानाधिकरण्यमुपपद्यते एकार्थनिष्ठत्वाभावात् कर्तृवाचकत्वे तूपपद्यत एव लः कर्मणीतिसाकरण
स्मृतिविरोधश्च कर्तुरनभिधेयत्वे स्फुट एव किञ्च कर्तुरनभिधेयत्वे देवदत्तेन पचतीति प्रयोगप्रसङ्गः तृतीया हि अनभिहितयोः कर्तृकरणयोर्विहिता आख्यातेन च कर्ता
नभिहित इति कथं वाचिनीततीयास्यादेव कर्तुरभिधानेनाभिहितत्वाद्देवदत्तीया प्रथमेति तेषु अनभिहिताधिकारविहितत्वात् देवदत्तः पचतीति प्रथमा तु प्राप्तास्येव
प्रथमायाश्चाभिहितकारकविभक्तित्वात् प्रातिपदिकार्थमात्रवाचित्वाद्वा न च तदा प्रातिपदिके तेवार्थस्याकत्वात्प्रथमाविधेयर्थ्यम् लिङ्गसङ्ख्याप्रतिपत्त्यर्थत्वेनैवार्थवत्त्व
कत्वात् केवलप्रातिपदिकस्य प्रयोगासाधुत्वाच्च तत्रश्च यदि कर्ता न वाच्यः स्याद्देवदत्तेन पचतीति प्रयोगः स्यात् तस्मादाख्यातवाच्यः कर्तेति सिद्धमिति एवं पक्षसङ्ग्रहः
अत्राह सएव हि शाब्दबोधविषयः प्रकारान्तरेण न लभ्यते अनन्यलभ्यः शब्दार्थ इति न्यायात् अनन्यगत्या परस्परतनीरसमर्थः लक्षणायेव प्रतिपत्तिसम्भवात् अतएव च नवाक्ये
शक्तिः एवं चाख्यातवाच्याभावना कर्तारं विनानुपपन्नात माक्षिपतीति माक्षेपादेव कर्तुः प्रतिपत्तिसम्भवे किमिति तद्वाचकत्वमाख्यातस्य कल्पनीयम् न च विनिगमनाविर
हः कृतिमात्रं कर्ता एवं च कृतेरेव भावनापर्यायायाआख्यातमधिकरणन्याये नाख्यातवाच्यत्वसम्भवे तं तद्वतः कर्तृवाचकत्वं कल्पनीयम् गौरवप्रसङ्गात् न च भावना
कारकान्तरेणापि सम्बद्धा तदुक्तिं तन्न ऽटितिकर्तारमाक्षिपतीति वाच्यम् साहि यथा नियमेन सम्बद्धा न तथा करणादिकारकान्तरेण तस्य वीर्यादिषु तयानैदन्तपेक्षणात्

विनियोगः क्रियते पशुनेति कर्तृ कारकाः समाना-
भि-
यत्र कर्ता कर्म-
करणात्

सङ्ख्यायाः=७
यागाङ्गत्वे=७
आख्यातस्य=८
कर्तृत्वाक्षेपलभ्यत्वे=८
करणादीनामपि सम्भा-
वनात्सत्याः=९
भावनायाः कर्तुराक्षेप-
लभ्यत्वे=११
आख्यातगते=१२

मन्त्रस्याश्वाभिधानी-
समभिव्याहारः=२

विनिगमनाविरहः=
सर्वेषामसमानत्वात्=९
कारकान्तरेणापि सम्बन्धात्
करणादीनामपि=१०
एकत्वस्यान्वयोऽनुपपन्न-
इति मत्वे विभक्तीनामर्थवत्
त्वेन व्याप्तिः
प्रथमायाः सामानाधिकरण्य-
प्रसङ्गः
वति कर्तृत्वे=१२

उक्तन्यायात्
आकाङ्क्षादिसम्पन्न-
शब्दार्थबोधकः=४

कारकान्तराणि

सिद्धसमन्वेतकृत्सहशकृत्वाख्यो देवदत्त = ५

कारकान्तरैर्नियतसम्बन्धाभावादेव = १ कारकान्तरस्य = १

करणादिभिः = २ भावनया = २ करणादीनाम् = २

अतः प्रथमं सा कर्मेत्याह यदि न कारकान्तरम् अतएव त्वाख्यातविहितसङ्ख्यान कारकान्तरेण सम्बध्यते तेषामप्रथममनुपस्थितेः अतएव तृतीयादिविभक्तीनां करण।
दिनानि त्वे भावनायास्तैः सह नियतसम्बन्धाभावेनं तेषां नियमेन दोषाभावात् आख्यातप्रत्ययार्थापि तृतीयादिविभक्तिश्रवणे करणादिप्रतीतेर्जायमानत्वाच्च।
न च शाब्दी सङ्ख्या कथमश्याह्नेन कर्त्रान्वेतीति वाच्यम् कर्तृत्वलक्षणोक्तकारणात् यथा चलति तीरं शाह्नेन दोषेणान्वेतीति एवं तदितः कर्मैकत्वेनान्वेष्यति अतएव दे।
वदत्तः पचतीति सामानाधिकरण्यमपपद्यते कर्तृत्वलक्षणात् न च प्रत्ययस्य भवति किमिति नाम लिङ्गत्वस्वीकार्यमिति वाच्यम् प्रत्ययस्य शाब्दार्थस्याप्यापि तत्त्वात् शब्दशक्तिविषयस्य
अन्वयासिद्धो देवदत्त इति सामानाधिकरण्यं सम्बन्धः स्यात् किञ्चाख्यातवाच्यः कर्मेति वा इत्योपि मते देवदत्तः पचतीति सामानाधिकरण्यं न स्यात् तन्मते आख्यातेन।
कृत्याख्यातपदपा देवदत्तेन सह = तनी यावन्निष्ठशक्तिरूपमात्र कर्तृकारकाभिधानात् शक्तिमद्द्रव्यस्याप्यधिकरणाप्यानभिधानात् देवदत्तशब्देन च द्रव्यमात्राभिधानात् अनयोभिन्नार्थनिष्ठ। तः कर्त्रेति सप्तम्याः प्रयाविपरिणामः कर्त्रेति
त्वान्न सत्येपि तस्य सामानाधिकरण्यं किन्तु नात्र लिकमेवेति न कश्चिद्दोषः न च तत्र कर्मणीति कारणस्य तिवलोदाख्यातवाच्यः कर्मेति वाच्यम् न हि वाच्यावीव कर्योर्हि त्वेकत्वयोर्नः द्विवचनैकवचनेकर्मबहुत्वे
वाच्यवाचकभाव = ८ कभावो व्याकरणस्य स्मृत्यधीनः तेषामन्वयसहितान्वयव्यतिरेकगम्यत्वात् भवत्तु वा स्मृतिगम्यः तथापि तेषां स्मृतेः कर्त्रे याख्यातवाच्यत्वेप्रमाणं किन्तु कर्मत्वेरेकत्वमेकव लकारस्य बहुत्वमि
वचनात्मको लकारः द्वित्वे द्विवचनात्मकः बहुत्वे बहुवचनात्मकस्त्वे तस्मिन्नर्थे प्रमाणम् द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने बहुषु बहुवचनमित्यनेनोस्मिन्नर्थे स्मरतेरेक वा चकत्वा त्वेककालाता = ९
त यत्रकर्तुरनभिधाने देवदत्तेन पचतीति तत्रीयाप्यसङ्गः रति तत्र तृतीयादिर्नेदमित्यपर्यन्तं तस्य सङ्ख्याप्रतिपद्यतेवा तत्र कर्मभावना तत्पादेवत्सं प्रत्यतरतिन तत्रस्तनी कर्तृप्रतीतौ = १०
संख्याप्रतीतो = ११ (प्य) पायेत्ता तेनसङ्ख्याव्याख्याते नैव प्रतीयत इति नृतन्मोपेता यथाहुः सङ्ख्यापोकारकेष्वार्थीविभक्त्या हि प्रवर्तते उभयंचात्र न सिद्धभावनीनिङ्विभक्तिनः इति यत्र तृतीयाख्याते
तनङ्ख्यासङ्ख्याख्यातेनत्र भवेद्वत्तीया यथा देवदत्तेनौदनः पच्यत इति तस्मात्कर्तुरनभिधाने दिव्यहृष्णाभिप्रायमति विस्तरेण प्रकृतमनुसरामः तन्सिद्धासिविधः
विभक्तित्वपः एकाभिधानत्वपः एकपदत्वपः = कृतविनियोगः सोयमश्रुतिलिङ्गादिभ्यः प्रबलप्रमाणम् लिङ्गादिष्वश्रुतिप्रबलोविनियोजकः शाह्नोस्ति किन्त्वकल्प्यः यावच्च तेर्विनियोजकं श्रद्धकल्पते तावत्समस्य
श्रुत्या विनियोगस्य कृतत्वान्नैव काकल्पकतया किं विहस्यते इति श्रुतेः प्राबल्यम् अत एवेन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽस्य न यथावत्लिङ्गादेङ्ग्यारेन्द्रोपस्थानार्थत्वे कल्प्यते तावत्
स्वतः श्रुत्या गार्हपत्योपस्थानार्थत्वं विनियतमिति चेन्द्रीगार्हपत्योपस्थानाङ्गम् सामर्थ्यं लिङ्गम् यथाहुः सामर्थ्यं सर्वभावानां लिङ्गमित्यभिधीयत इति तेनाङ्गत्वबोधकं हि दे
ऐन्द्रच सूत्रसम्बन्धाङ्गरितुः = ५ वसदनं दामीत्यस्य लवनाङ्गत्वम् सा हि लवनप्रकाशयितुं समर्थः तच्च लिङ्गं हि विधम् सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणान्तरापेक्षं तदनपेक्षं च तत्र यदन्तरेणापि सम्बन्धबोधकं वसदनं शिवेन
नेदङ्ग त्वेतदनपेक्षं के वलेतिङ्गादेव यथार्थज्ञानस्य कर्मोनुष्ठानाङ्गत्वम् नहि ज्ञानमन्तरेण कर्मानुष्ठानं सम्भवति यदन्तरेणायस्सम्भवति तत्त्वनतदर्थत्वं तदपेक्षं तम् यथोक्तमन्त्रस्य सामान्यसम्बन्धबोध कप्रमाणान्तरापेक्षम्
लवनाङ्गत्वम् लवने हि मन्त्रविनियोगान्तरेण सस्यकर्तृशक्यमनोमत्त्वेन लवनस्वरूपार्थः सम्भवति किन्त्वपूर्वसाधनीभूतलवनप्रकाशनार्थः तेन च न सामर्थ्यमात्रादव अपूर्वसाधनीभूत
गम्यते लवनप्रकाशनमात्रे सामर्थ्यात् प्रत्येकप्रकरणादियागादिनासामान्यसम्बन्धबोधकं स्वीकार्ये दर्शपूर्णमासप्रकरणेहि मन्त्रपाठादेवमवगम्यते अनेनमन्त्रेणाद लवनप्रकाशनार्थत्वं ४
र्शपूर्णमासापूर्वसम्बन्धि किञ्चित्प्रकाश्यमिति अपूर्वीयाप्रकरणपाठवैयर्थ्यप्रसङ्गात् किं तदपूर्वसम्बन्धिप्रकाश्यमित्यपेक्षायां सामर्थ्याद्धि लवनमित्यवगम्यते तद्धि हि
संस्कारद्वारापूर्वसम्बन्धीति मन्त्रस्य सामर्थ्यात्तदर्थत्वे सति तान्यर्थकत्वप्रसज्यते तस्माद्धि हि देवसदनं दामीत्यस्य प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासापूर्वसम्बन्धितया वगतस्य सामर्थ्याल्लवनाङ्गत्व

पूर्वसंबन्धिलवनप्रकाशनार्थत्वे = १

दुर्बलायाअपि प्रबललिङ्गाश्रितत्वेन प्राबल्यात् सैव सामान्यसम्बन्धे प्रमाणम् [सम्बन्धेन] दुर्बलस्यापि प्रबलाश्रितस्य प्राबल्यात् अत एव श्रुत्यपेक्षया ॥ ९

प्रकरणस्य दुर्बलीयस्त्वादेव = २ यागानुमन्त्रणानीति = १

वा॰ प्र॰ ५ मिति सिद्धम् तत्र प्रथमात्र मन्त्रणमन्त्राणां त्वयागानुमन्त्रणानि समाख्यया यागसामान्यसम्बन्धेवगते सामर्थ्यात्स्वप्रधानयागसम्बन्धोऽवगम्यते नत्वेतेषां यावत्समाख्यया प्रत्येकयागे प्रकरणस्य = १

न सामान्यसम्बन्धोऽवगम्यते नत्वेतेषां यावत्समाख्यया प्रत्येकं यागेन सामान्यसम्बन्धोऽवगम्यते तावत्प्रकरणाद्दर्शपूर्णमाससामान्यमेव सामान्यसम्बन्धोऽवगतः समाख्यातस्य

बलीयस्त्वात् अत एव पौरोडाशिकमिति समाख्यातेऽध्वर्युणा आग्नेयादीनामपि प्रयाजानां प्रकरणान्नाञ्चयोपांशुयागाङ्गत्वमिति सिद्धम् किन्तु यागानुमन्त्रणसमाख्यया यापि त दर्शपूर्णमासयोरिति

प्रत्ययागेन सामान्यसम्बन्धोऽवगम्यते किन्तु यागमात्रेण प्रकरणेन तत्र दर्शपूर्णमाससामान्यमेव विशेषसम्बन्धोऽवगम्यते अतः प्रकरणानुदिति तत्सम्बन्धस्यैवावगतत्वाद्वेद

मन्त्राणां ५ र्थत्वमेव तेषां युक्तम् एवेति प्रासस्य प्रस्तावीति युक्तमाकथंचिद्याद्यमिधायित्वात् मेवम् एषात्र मन्त्रणमन्त्रस्य मानं पवमवगम्यते प्रधानाभिधानसामर्थ्यात् दयमन्त्रस्य प्रकरणस्य = ६

प्रकरणे = २ काशनार्थ इति तत्र वनमन्त्र इत्यत्र वनप्रकाशनार्थः न तत्र प्रकरणापेक्षा येन तेषामुपजीव्यत्वेन प्राबल्यं स्यात् प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासार्थत्वेन स्ववाक्यलिङ्गेनानिकल्प

ते न विनियोजकत्वात् लिङ्गस्योपजीव्यत्वेन प्राबल्यम् अतो लिङ्गात्स्वप्रकाशनार्थत्वे गते तत्साधनप्रकाशनं अनर्थकमिति पूर्वं साधनप्रकाशनार्थत्वं वक्तव्यम् किंत

प्रकरणस्य = दर्शपूर्णमासयोर्यागानुमन्त्रणसमाख्यातो गृहीता लिङ्गात्तत्प्रत्ययागापूर्वसम्बन्धितत्प्रकाशनार्थमपि मिथ्यावगम्यते अतो यद्यपि समाख्यातः प्रकरणं बलीयस्तथा

प्रधानत्वेनकर्त्रीयम् पि तत्र लिङ्गेन बाधितत्वात् समाख्यायाऽध्वर्युणा यागविशेषेण च मन्त्रस्य प्रबलत्वादाश्रितत्वेन प्राबल्यात् दार्ष्टय मन्त्रेण भूतश्रोत्रकमम्यागेनवेद करणेन तत्र तत्तेष्वपि च मन्त्रे सति =

वक्तव्यमित्युक्तम् यथाहुः प्रयत्नबलवत्त्वो विरोधे जानपदा जनाः दुर्बलैरपि बाध्यन्ते पुरुषैः पार्थिवाश्रितैः यत्तु पूर्वं निशाहुः कथं चिदुपाद्यमिधायीति तत्र न स्यात्तन्त्रको

प्राप्त्युक्तानि येवैश्या = हिरण्यादि वाक्यशेषपठितवैदिकप्रसिद्धतायोविशेषेत्वात् त्वेष्ट्यावैराधर्यातत्त्वस्यापेतोदुर्बलीयस्त्वात् अत एव वर्षासु रथकारोऽग्नीनादधीतेत्यत्र रथकारशब्देन सौधन्वनापरपर्यायो द्योगा॥ ५

समाख्यया च येन कर्तव्यतात्र ९ वर्णविशेषः उच्यते न तु योगवशाद्रथं करोतीति त्रैवर्णिकमात्रं द्विजानां तेषां योगस्य दौर्बल्यादिति संक्षेपः तस्माद्युक्तमुक्तं समाख्यायाः सामान्यसम्बन्धावगते सामर्थ्यात्स्वयागसम्बन्धः प्र

धानुमन्त्रणमन्त्राणामिति तथाहुः यागानुमन्त्रणानीति समाख्यानं तथा जिज्ञा तस्मात् तत्तेष्वेव प्राप्तिस्तत्रैव तेन तत्ताविति तस्माच्छ्रुत्यादेः प्रमाणान्तरसिद्धसामान्यसम्बन्धस्य पदार्थ सामर्थ्य = ९

मुख्यार्थ एव विनियोजकत्वात्तस्य = ७ स्य विनियोजकं लिङ्गमिति तत्र मन्त्रविनियोजकं लिङ्गं स्वप्रकाश्यार्थं तन्नगौणो मुख्योऽर्थस्य प्रथममुपस्थितत्वेन तत्रैव विनियोगबुद्धेः प्रत्ययेन वन्नायाः गौणे तच्चैव विनियोगकल्पनायामेत

वश सङ्गत् अत एव बर्हिर्देवसदनं दामीति मन्त्रो मुख्यार्थकुशलवनाङ्गं तेषां च मुख्यत्वात् गौणं पराजितलवनाङ्गमित्युक्तम् न हि दं लिङ्गं वाक्यादिम्यो बलवत्वे तेषां हि तत्सात्वादिविनियो वेदामासवर्हिर्दं कादितनृणस्य उलपराजि = ॰

जकत्वं किं तदर्शनाति लिङ्गं च कल्पयित्वा न चासमर्थस्य श्रुतिं कल्पयित्वा विनियोगकल्पना सम्भवतीति सामर्थ्यस्यापि कल्पनत्वे नोपजीव्यत्वात् अतः सोऽर्थो वत्सामर्थ्यं कल्पयित्वा

श्रुतिः कल्प्यते तावदेव वाक्येन सामर्थ्ये न श्रुतिं कल्पयित्वा विनियोगः क्रियत इति तस्य प्राबल्यम् अत एव स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामी तस्मिन्सदनाङ्ग हेत्वेउगया

त्वं लिङ्गात् तत्र वाक्यात्सदनाङ्गत्वम् तस्य दौर्बल्यादिति समभिव्याहारो वाक्यम् समभिव्याहारो नाम साध्यत्वादिवाचकद्वितीयाद्यभावे वस्तुनः शेषशेषिणोः सहोच्चारण

म् यथा यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीति अत्र हि न द्वितीयादिविभक्तिः श्रूयते केवलं पर्णता जुह्वोः समभिव्याहारमात्रम् तस्मादेव पर्णतायाः जुह्वङ्गत्वम् न वानर्थकं जुहू ५

शब्देनापूर्वलक्षणात् न दर्थं वाक्यार्थः पर्णतायाः व्यत्रह विधिरणद्वारायदपूर्वसाधनजुह्वा वधेदिति एवं च यदि पर्णता जुहूः क्रियेतेतदेव तत्साध्यमपूर्वं भवतीना

येति गम्यते तदनि पर्णतायाः वैयर्थ्यम् अतो वाक्यविधिरणद्वारेति चावश्यं वक्तव्यम् यथा दृष्टीतिविधिपर्णतापत्तेः साचेयं पर्णतानारभ्याधीतानां सर्वक्रतुषु गताहुति विकृति

खादिरत

सोऽयं चरुं निर्वपेदित्यत्र चरुशब्देनोक्तं न तु ... वतीति पुरोडाशवत्तत्र = ८

स्रुवादिष्वपि तथा तान्त्रम् =

गृहमेधीयादिष्वपि न चोदकादङ्गप्राप्तिः कृत्स्नोपकारैरेवाज्यभागादिभिर्नैराकाङ्क्ष्यात् ॥ २

पुरोचोदकेनापि प्राप्तिसम्भवेन हि कृत्वापत्तेः किन्तु प्रकृतित एव तदुक्तम् प्रकृतौ वाद्विरुक्तत्वादिति अत्र विकृतिर्यथा सौर्ये गृहमेधीये इत्यनेन प्रकृतिरिति प्रकृतिशब्देन न विवक्षि
तम् गृहमेधीये पर्णताया अप्राप्तिप्रसङ्गात् नहि गृहमेधीयाख्यायां विकृतित्वमित्युक्तानि मानाभावात् किन्तु चोदकाद्यङ्गप्राप्तिसत्त्वमेव प्रकृतिशब्देन विव
क्षितम् यथा दर्शपूर्णमासौ न तु हि न चोदकादङ्गप्राप्तिः प्रकरणपठितैरेवाङ्गैर्नैराकाङ्क्ष्यात् अतो यत्र चोदकाप्राप्तिस्तत्रारम्भाधीनानां सन्निवेशः साम प्रदर्शयन्नना
रम्भाधीनमपि न प्रकृतौ गच्छति प्रकृतेः पाञ्चदश्यं वरोधात् किन्तु विकृतिं गच्छति तत्रापि न सर्वामनुगच्छति चोदकप्राप्तपाञ्चदश्यबाधप्रसङ्गात् किन्तु प्रयत्नतः प्र
तसामरस्यमासप्तविंशत्यादिषु गच्छति यथाङ्गः एवं च प्रकृतावेव नयाच्चदश्यं प्रतिष्ठितम् विकृतौ च न यत्रास्ति सामरस्यं पुनरस्तीति न च वाक्येनैव यच्छतम् अनार
म्भाधीनत्वेन सामरस्यमपि विन्यादिप्रकरणस्थेन वाक्येनोपसंहारात् उपसंहारो नाम सामान्यप्राप्तस्य विशेषेनियमनम् सामान्यविधिरस्पष्टः सङ्कीर्णविशेषनिरति
न्यासारभ्यविधिः सामान्यविधिः मित्रविन्दादिप्रकरणस्थस्तु विशेषविधिरित्यास्तां तावत् प्रकृतमनुसरामः तस्मिंश्च वाक्यादङ्गत्वम् तदिदं वाक्यं प्रकरणाद् गृहीयः
प्रकरणे हि नसालाहितियोजकम् तथा काङ्क्षारूपम् उभयाकाङ्क्षास्वरूपं प्रमाणम् किन्तु साकाङ्क्षवाक्यं हृद्यामयत्वेनाकृत्यमिति न्यूनमिदं वाक्यं केन चिद्वाक्येनैकवा
क्यभूतमिति तत्रयाकाङ्क्षारूपप्रकरणस्य वाक्यस्य चाभ्यामैकवाक्यत्वेन प्रमाणम् एवं च यथा वाक्यप्रकरणं वाक्यं कल्पयित्वा विनियोजकं भवति तथा च तत्राकाङ्क्षारिङ्गतीकल्प
यित्वा विनियोजकं भवतीति प्रकरणाद्वाक्यं बलीयः यत्तु पदेनाग्नीषोमीयं हविरित्येवमेनामाम्नायतो यद्वा... इत्यन्द्राग्नपदस्य लिङ्गाद्वाधनं तत्सिद्धेरेव
तिमारोपितेकवाक्यत्वाद्धर्षणात्ते न तु प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासाङ्गत्वम् प्रकरणाद्वाक्यस्य बलीयस्त्वादिति उभयाकाङ्क्षा प्रकरणम् यथा प्रयाजादिषु समिधो यजतीत्य
त्र हि समिधो विशेषस्यानिर्देशात्समिधा यागेन भावयेत्किमित्यस्त्युपकार्याकाङ्क्षा दर्शपूर्णमासवाक्येऽपि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं भावयेत्कथमित्यस्त्युपकारकाकाङ्क्षा अत उभया
काङ्क्षया प्रयाजानां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वं सिद्ध्यति ननु यथा प्रयाजादिवाक्ये शेषविशेषो न श्रूयते तथा विश्वजिता यजेतेत्यत्रापि स्वर्गः फलं कल्प्यताम् विश्वजिदधिकरणे हि विश्वजिता य
जेते त्यत्र फलस्याश्रवणात्तन्मन्त्रेणाचविधिश्रुतेः पपेनरवश्यं फलं कल्प्यते तत्र सर्वाभिलषितत्वेन स्वर्गः फलमित्युक्तम् तदुक्तम् स स्वर्गः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वादिति
तावित्यत्र यागेनार्थवादादिवत् फलं कल्प्यताम् तत्र विश्वजिदधिकरणे हि प्रतीतिहितहृषायुपनायाजीरूपयतीति प्रयाजविशेषे हेतोफलाश्रवणात्फलमन्त्रेणाच विधिश्रुतेरनुपपत्तेरवश्यं
फले कल्पयितव्ये प्रयाजार्थवादादिवत्फलं कल्प्यताम् यज्ञप्रिति विश्वजिदधिकरणन्यायेनानुपस्थितस्वर्गकल्पनेतरस्य चयकृतिः सम्बन्धकल्पने गौरवात् दृश्यवादोपस्थितेतस्यैव प्रकृतित्वमन्य
कल्प्यतेत्यादीन्यन्याम् तदुक्तम् फलमात्रेयो निर्देशादश्रुतौ ह्यनुमानं स्यादिति तस्मात् हि प्रयाजेषु यत्रापि न वास्तवं तु फलार्थत्वं सम्भवतीति किं पुनर्दर्शपूर्णमासाङ्गत्वं सिध्यति यतश्चिन्त्ये
न मैवम् स्वतन्त्रफलार्थत्वे न्यायं कल्प्यतः सम्बन्धः स्यात् न हि प्रयाजे फलसाधनताकाङ्क्षास्ति प्रयाजानां विफलसाधनताकाङ्क्षेति नवागतत्वात् एवं च फलकाङ्क्षाभावात् किं
भावयेदिति प्रयाजानां भाव्याकाङ्क्षे सति स्वतन्त्रफलार्थत्वे स्यात् दर्शपूर्णमासार्थत्वेन भयाकाङ्क्षा प्रमाणम् प्रयाजानां भाव्याकाङ्क्षा यायतेराजवकत्वे भावाकाङ्क्षायाः साम्यात् प्रयाजा न
नाकाङ्क्षा तत्प्रथमयाकाङ्क्षा वेदीयमीति वक्तव्ये तत्र दर्शपूर्णमासार्थत्वमेव युक्तं न स्वतन्त्रफलार्थत्वमिति तदुक्तम् द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति
प्रयाजफलश्रुतिः यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापश्लोकं शृणोतीत्येवमाद्या संस्कारे फलश्रुतिः ॥ यदङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते इत्येवमाद्या ॥ ॥

सप्तदशसामिधेनीर
नुब्रूयात् = ३

सप्तदशसा-

पूर्वे उमासे वृत्यामिष्टौ
इन्द्राग्नी स्वस्मिन्नु वजमाने
वा तेजो वाहुल्यं कलन वन्नावि
र्मर्थः =

इन्द्राग्नीपदेन = ॥

दिव्यगन्धलावण्यादिस
म्पन्नापूर्वीहितिवभोगस
म्पन्नत्वेन = ८

समिधो यजति

दर्शपूर्णमासे =

क

त्या० प्र०
६

कर्मणि फलश्रुतिः कर्मवाक्यतयात्तस्य क्रियमेयमपाधाजानयाजान्जन्तस्येवमाया कर्मपदं चारादुपकारककर्मपरं इत्युक्तम् संस्कारकर्मणः प्रयत्नकीर्तनादिस्यास्तां तावत्।
तदिदं प्रकरणं क्रियाया एव विनियोजकम् न द्रव्यगुणयोः तयोस्तु क्रियायोगमाहि विनियोजकम् अत एव तत्रोच्यते प्रथमे यजेत स्वर्गकाम इत्यत्राख्यातांशेनार्थी भावनाभिधीय
ते भावयेदिति सैवा कथंमितिकथंशब्दयमपत्ते किं भावयेत् केन भावयेत् कथं भावयेत् तत्र भावनाकाङ्क्षायां यागद्वारा यागेन स्वर्गं भावयत्यन्वेति स्वर्गं भावयेदिति करणा
काङ्क्षायां समुपस्थापितो यागो भावनायां करणत्वेनान्वेति यागेन स्वर्गं भावयेदिति ततः कथमितिकथंभावाकाङ्क्षा जायते तस्यां चाकाङ्क्षायां सन्निधिपठितम
प्रयाजादिफलं च क्रियाजातं तदेवोपकारकाकाङ्क्षायामितिकर्तव्यतात्वेनान्वेति योग्यं क्रियाजातमेव लोके कथंभावाकाङ्क्षायामन्वयदर्शनात् न हि कुठारेण छिन्द्यात्
कथमित्याकाङ्क्षायां हस्तेनेति केवलमुच्चार्यमाणोऽपि हस्तोऽन्वयं प्राप्नोति किन्तर्हि हस्तेनोद्यम्य निपात्येत्युद्यमननिपतनमेव हस्तोऽपि तेनैवान्वयं प्राप्नोतीति सर्वजनी
नमेतत् किं च कथंभावाकाङ्क्षा नाम करणगतप्रकाराकाङ्क्षा प्रकारवाचित्वात् सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः सामान्यं च क्रियारूपमेवाख्यातेनोच्यते यजेत स्वर्ग
कामः इत्यत्र यागेन तथा कर्तव्यं यथा यागात्स्वर्गो भवतीति किं या सामान्यस्य विशेषः क्रियैव भवति न हि ब्राह्मणविशेषः परिव्राजकादिरन्यत्वेन भवति एवं च करण
गतक्रियाविशेषाकाङ्क्षापरनामधेयकथंभावाकाङ्क्षायां क्रियैवान्वेतीति युक्तम् स च करणगतक्रियाविशेषोऽन्वाधानादिरूपस्य करणस्य क्रियारूपत्वे नियुक्तं तस्य प्रकरणेन यद
त्वम् न स च करणगतत्वेनोपकारकत्वमेव तेन विना यागेन स्वर्गजननात् न हि उद्यमननिपतनव्यतिरेकेण कुठारेण द्वैधीभावो जन्यते नत्विदं कथंभावाकाङ्क्षायां क्रियैवान्वेती
ति युक्तम् तत एव तद्रूपदेवतोयागसम्पादनद्वारान्वयः साम्प्रदायिके त्वतः विहितो च कथंभावाकाङ्क्षायामुपकारकसम्पादनमितिविशिष्टपरमेतत्कम् यदि च कथंभावाकाङ्क्षायांसि
द्धवस्त्वन्वयोऽभ्युपगम्येत तर्हि कारककारसम्पादनपर्यन्तधावने यश्च कारकोऽनर्थकं स्यात् अतस्य क्रियायाएवेतिकर्तव्यतात्वे कथंभावाकाङ्क्षा गृहीतस्येतिकर्तव्यतात्वात् इति
प्रकृतस्य प्रकारवाचित्वात् कर्तव्यस्येति प्रकारं इति कर्तव्यतां प्रकारस्य सामान्यभेदको विशेषस्य कर्तव्यस्य च विशेषः कर्तव्यमेव भवतीति न सिद्धस्य वस्तुन इतिकर्तव्य
तात्वं किंतु क्रियायाएवं सिद्धस्य तद्वारेः केवलमङ्गत्वं तदपि क्रियाद्वारेणैव तत्प्रकरणेन यथाहुः नानान्यरक्रियायोगादेवाप्युपकल्पितम् गुणाद्वयो कथंभावेन
हि क्रियासमताः क्रियाश्रिति अत एव वर्हिर्देवसदनं दामीत्यादिमन्त्रस्य लिङ्गाद्यदृष्टं तेन तत्प्रकरणाद्विनियोगः अर्थवादाधिकरणे पूर्वपक्षसमाप्तौ राणाके कविदृष्टस्येतिकर्त
व्यताविधायकवाक्यस्याभिप्रायेदमुक्तम् वह्न्यन्यस्वरसादृश्यप्रक्षेपेषु न सिद्धप्रकरणं क्रियाया एव विनियोजकमिति तच्च प्रकरणं द्विविधम् महाप्रकरणमवान्तरप्रक
रणं चेति तत्र फलभावनायाः प्रकरणं महाप्रकरणम् तच्च प्रयाजादीनां ग्राहकम् तच्च प्रकृतावेव यत्र समग्राङ्गोपदेशः सा प्रकृतिः यथा दर्शपूर्णमासादिः तत्र चोभया
काङ्क्षारूपं प्रकरणं सम्भवति साकाङ्क्षत्वपरस्मात् विकृतौ तु न प्रकरणं सम्भवति यत्रासमग्राङ्गोपदेशः सा विकृतिः यथा सौर्यादिः तत्र च यान्यपूर्वाण्यङ्गानि विधीयन्ते
दोहमादीनि तेषां प्रकरणं विनियोजकम् तेषु यद्यपि तेषां किं भावयेदित्यस्याकाङ्क्षा तथापि प्रधानस्य तु कथंभावाकाङ्क्षा अतिदेशप्राप्तैरेवाङ्गैर्निराकाङ्क्षत्वात् न च प्राक्
तानामङ्गानामनागपठितत्वेन प्रमाणबोधितानां तद्वितत्त्वेन प्रमाणनेत्येवाकाङ्क्षोपशमः तेषामपठितत्वेन प्रकृतोपकारकत्वेन तत्स्थितिप्राकाङ्क्षोपशमनेऽसा
मर्थ्यात् प्राकृतानां तत्रोपकारकत्वेन तद्बुद्धेरसामर्थ्यात् न चायं तेषामुपकारकाभावः उपमितिलक्षणप्रमाणेन तेषामुपस्थितत्वात् सोऽयं वाक्यादिदृष्टेशेषध

आकाङ्क्षा

Left margin notes:
क्रियाविशेषस्य=८
क्रियाविशेषणे=८
क्रियायाएवान्वयस्येव ९
प्र। ८
क्रियायाएवप्रकरणस्य [illegible]
क्रियायाभावः [illegible]
उपदेशमात्रप्रकर्षज्ञानम्=१

Right margin notes:
उद्यमननिपतनहस्ता=६
६
प्राकृतानां=१

आग्नेयं चरुं निर्वपेत् सौर्यं चरुं निर्वपेत्

इष्यत्वेन एकदेवत्यत्वे नच साहश्येनाग्नेयवाक्यमुपमीयते गवयदर्शनाद्गोरूपमानवत् तस्मिंश्चोपमितेन तेन तद्धर्मो ज्ञायते सवत्सम्भाभावना तत्सौर्यवाक्ये भावनायाभाव्यकरणयोः
सत्त्वादितिकर्तव्यताकाङ्क्षायामुपकारएवभावेनाग्नेयेतिकर्तव्यतातिदिश्यते सौर्येण यागेन ब्रह्मवर्चसं भावयेदिति तथाच तयैवाकाङ्क्षोपशमनात्तत्र विकृतेः प्रकरणमस्ति अग्न्य
न्तराकाङ्क्षारूपस्याभावादेव चातुर्मास्याङ्गग्रहणम् नच प्राकृताङ्गग्रहणमेव विकृतेरुपकरणं किं नस्यादिति वाच्यम् तेषामपि प्रकृत्युपकारकतया काङ्क्षोपशमात् तेन प्राकृता
नामङ्गानामाकाङ्क्षाभावे तेषां विकृतिसम्बन्धः केवलं स्थानात्स्यात् अपूर्वाणां त्वाकाङ्क्षासत्त्वादिकृतेरपाकाङ्क्षावत्त्वात्तेषां तत्सम्बन्धः प्रकरणात्स्यात् प्रकृतं च स्थानाज्ज्या
यीति विनियोजकं मितं एवाणामेव प्रथमसम्बन्धः स्यात्तत्त्वप्राकृतानामिति स्थाने सत्यं प्रकरणं कृतिविनियोजकं तथापि प्रमाणबलाबलात् तासामपि बलाबलत्वात्स्थाना
पत्त्वाद्यङ्गविधेर्यथास्थितत्वात् प्राकृतानामेव सम्बन्धो युक्तः कृतोपकारत्वात् नवैकृतानाम् अकृतोपकारत्वात् विकृतेश्चोपकारकपदार्थाकाङ्क्षा तेनैव पदार्थेनैवाग्नेयमि
तिप्रकृतः प्रथमं प्राकृताङ्गसम्बन्धः ततस्तु विकृतौ प्रकरणाद्विनियोजकमर्थं तन्त्रविकृतौ प्राकृताङ्गानुवादेन विधीयते यथौदुम्बरो यूपो भवतीति यूपानुवादेनौदुम्बरत्वं
करणं हस्ते नतु नैमित्तिकं रणाद्यस्ते प्रक्रियायां तत्क्रियायां पवप्रकरणग्राह्यत्वात् समम् तथापि तावद्विधौ यमानस्योदुम्बरत्वस्य स्वेवाकाङ्क्षा किंभावयेदिति नचयूपानु
वादेन तस्य विधौ यमानत्वाद्यूपस्य चाहत्वं स्यात्त्वात्तेनैवौदुम्बरत्वस्य तेनाकाङ्क्षा माहवनीये तेनाधानस्येति वाच्यम् यूपस्य केवलाहवनीयत्वाभावात् तस्य हितेद्दयूपत्वेस्वादिर
त्वादिकं केवलाहवनीयेस्यात् नचतन्त्रसम्भवति तथासति वा दिराभावप्रतिनिधित्वेन कल्पितोपादानत्वं स्यात् ग्रहणार्थस्य प्रतिनिधिभावात् नहि खदिरजन्यमहत्त्वकदारणं
यतः खदिरप्रमाणमस्ति अतएवं तीहणार्थोनां प्रतिनिधिः तदुक्तम् तदेवनाग्निशहरेकियमत्यार्थीनादिति प्रतिनिधित्वेनचोपादानं कदाचिदेकदेशेषु तस्मात्तस्य यूपस्य केवलाहवनीयस्य
त्वमपित्वमपित्वहत्वाहत्वसंस्कारगतो यूपरतिसाम्यदायिकाः एवं चौदुम्बरत्वस्थानरूपमात्रेणैनेनाकाङ्क्षा हत्वसंस्कारस्यप्रकारान्तरेणापि सम्भवात् अतस्तासोदुम्बरत्वस्याका
ङ्क्षाविकृतेरपास्तिकपंभावाकाङ्क्षा सावनदाशाम्यति यद्दोपकारान्तरमुक्तएवभावेनचपदार्थाम्नायते नतत्प्रकारमात्रात्वयेणाम्यति अतस्तद्यथेन्द्रियभावनायाः करणाकाङ्क्ष
दध्नः करणत्वेनान्वयेजाते सिद्धस्येव करणत्वानुपपत्त्या होमस्याश्रयत्वेनान्वयेयथा वदद्वन्द्वे तेन नत्रुद्ध्यत्वयमात्रेणनिवर्तते आश्रयत्वेनचगृह्यमाणो होमः करणाकाङ्क्षै
वगृह्यतरस्यचात्वेनत्वाम्नायाकाङ्क्षानामचतत्पादस्ति एवं विकृतेः कुंभावाकाङ्क्षानोपकारान्तरयमात्रेणनिवर्तते उपकारएवभावेनयावत्पदार्थानयमन्वर्तते अतस्ते प
कारएवभावेनगृह्यमाणाः पदार्थाः कथंभावाकाङ्क्षयैवगृह्यन्ते तेमप्राकृताः पदार्थाः कथंभावाकाङ्क्षयागृह्यमाणाअपिनप्रकरणेनग्राह्याः प्रकृत्युपकारकतया तेषामा
काङ्क्षाभावात् औदुम्बरत्वादयस्त्वन्याभ्युपकारकतयासाकाङ्क्षाः यस्तुनियोजनयूपएवभावेनयावत्तादिरत्वमायातितावद्विधीयन्तरनियुक्तेतेषांप्रकरणग्रहणमभ्यया
काङ्क्षासत्त्वात् यदिविशिष्टएवभावेनखादिरत्वविहितस्यां तेनैवविकृतेराकाङ्क्षाभावादौदुम्बरत्वंनप्रकरणग्राह्यंस्यात् नचैनदस्ति चोदकस्यखादिरत्वांविषयात् तेन यदि
याबत्तखादिरत्वमायातितावदेवौदुम्बरत्वंविधीयते तदातेनखादिरत्वेबाधः प्राप्तबाधःस्यात् नाभीयबाधवत् तथाहि बाधोद्विविधः प्राप्तबाधोऽप्राप्तबाधश्चेति तत्रान्
नीयबाधोऽप्राप्तबाधः तत्र द्वियावद्दुर्बलेनप्रमाणेनविनियोगः क्रियते तावदेवप्रबलप्रमाणेनविनियोगः क्रियतइतितेहोधिते नेतरबाधोऽप्राप्तबाधः दुर्बलप्रमा
णस्याप्रवृत्तत्वात् प्राकृतस्यकङ्कस्यविकृतौचोदकप्राप्तस्यप्राप्तस्यानार्थं नाप्रतिषेधादायोबाधः सप्राप्तबाधः यथाप्राकृतानांकुशानांप्रतिकृलपराशानात् यथावा

प्रयोजन =

यूप ५

न्याय॰

प्रमाणबाधात्प्र वर्तिः=२

औडुम्बरत्वेन खादिरत्वबाधः=४

वचनस्य कस्मलेषु वैतल्पनप्रयोजनत्वोपपत्तेः यथा वा पिष्टेष्टौ दोस्त्वरण्यस्य नेहोतारं वृणीत इति प्रतिषेधात् औडुम्बरत्वेन खादिरत्वबाधः प्राप्तबाधएव कस्मात् शरकुश॰
न्यायेन चोदकस्य खादिरत्वादिविषयत्वेऽप्यभावात् तदवपत्तिः स्यादिति उच्यते नोत्तीयप्रमाणविनियुक्तेनेतरस्य बाधनं तावदप्राप्तबाधनं प्रकरणे वनातीयेन हि नि॰
पूर्णोऽइम्बरत्वेनेतरस्य बाधनं प्राप्तबाधएव नु हि विकृते न प्राकृतबाधः प्राप्तबाधएवेति कुलधर्मः वस्तुतस्तु प्राप्तबाधएवायम् न च खादिरत्वस्य चोदका विषयत्वेन प्राप्तमा
वाक्यं नेहाधः प्राप्तबाधः न हि विषयत्वे वा तेनैव तेन काङ्क्षाऔडुम्बरत्वे प्रकरणे विनियोजकं स्यादिति वाच्यम् न हि प्राप्तबाधस्थले चोदकेन पदार्थः प्राप्यते तथा सति प्राप्त
प्रत्वेन बाधो न स्यात् किन्तु हि तानेव पदार्थानवसरं प्राप्यतीति विकृतौ न बाध्यन्ते ते च पदार्थाः प्रकृतिवद्विकृतेन प्राप्यन्ते इति भवति स्वरूपस्य सन्निधेयं प्रकृतौ कृतं तथा विकृतौ
कर्तव्यमिति तस्मिन्नेव पदार्थाः प्राकृताः कर्तव्या इति अतस्य सन्निपाताः खादिरत्वादयः प्राप्तप्रतिपन्ने औडुम्बरत्वादिभिर्बाध्यन्त इति भवति नेह धः प्राप्तबाधः न च प्रतिप्रतिपन्नेन
वैपरीत्याकाङ्क्षानिवर्तयितुं शक्यते न स्यात् प्रकृतकृत्य भयाकाङ्क्षा स्वप्रकरणसम्बन्धाहि कर्मणो प्राकृतत्वात् वादेन विधीयमानानामौडुम्बरत्वादीनां प्रकरणे विनियोजकमिति प
वेणुदाजो नानुयाजान् पञ्चानीति प्राकृताः नुयाजानुवादेन विधीयमानं वेणुदाजः मपि प्रकरणाहि कर्मस्म मित्ति विचारणीयः प्रयोगेवमाहुः एषदाजस्य हि प्रनुयाजानुवादे
न विधीयते तेन्स्वरूपं च नर्थक्यप्रयुक्तेनेवविकृत्य एवं तदपि प्रयुक्तविप्रकर्षात् किन्तु हीनतां नीयावानुनियमस्यायेनैवं मे वन तदपि प्रयुक्तं सन्निकर्षात् अतएवैतत् नवना
दीनां प्रोत्तणादि सर्वस्य कत्वन्तेन वमे अतस्य विधीयमानस्य एषदाज्य सम्वा कयप्रतिपन्ने नानुयाजापूर्वं लोकेनैराकाङ्क्षा प्रकरणाद्धि कत्य एवार्थत्वमिति भवत्वेवाति
कर्मधर्मत्वं एषदाज्यस्य तथापि न प्रकरणं विनियोजकं भवति एषदाज्यभावेन हि यावत्खादिरत्वमायातिमावदेवौडुम्बरत्वं विधानाद् उभयाकाङ्क्षासम्भवादुक्तः प्रकरणाविनि
योगः एवंयावदनुयाजएषदभावेनाज्यमायाति तावदेव यदि एषदाज्यं विधीयते तदाभयाकाङ्क्षासम्भवात् प्रकरणाद्विनियोगो भवेन्नत्वेतदस्ति न हि एषदाज्येनामद्दयानुयाजं किञ्चि
दस्तिये हो नुयाज्यानापत्रं विधीयते औडुम्बरत्वमिवखादिरत्वस्थानापन्नं एवं चैतन्तस्य एषमस्ति न्रिन्यायात्सेविचित्वावाचित्वेन हृदयात् एषदाज्यशब्दस्य विचराज्यवाचित्वात् अ
न पत्र निगमे न्याय निर्णय वक्तव्येनत्व एषदाज्यानिसुक्तम् न च यावत्प्राकृतमाज्यमायाति तावदेव विचराज्यविधानात् प्रकरणाविनियोगसम्भवतीति वाच्यम् न हि एषदाज्ये
शास्त्रे न चित्रतान्वयाद् विशिष्टमाज्यं विधीयते विशिष्टविधौ गौरवापत्तेः किन्तु प्राकृताज्यानुवादेन चित्रतागुणमात्रं विधीयते लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीति वत् नत्विक्ष
दर्शमत्कर्णेषु स्रगणाक्षे नवानुयाजगणस्य तत्वादिति प्राकृत नस्येवान्यस्य चित्रतागुणमात्रविधानमिति निर्णयस्य दीपिका एवञ्च विकृते प्राकृतेनाज्येन सह प्रोक्तेषपकारेष्यानुयाजेन
राकाङ्क्षा प्राप्ता हि धीयमानं स्वचित्रता गुणस्यापहोमाद्यपूर्वांकु व प्रकरणं विनियोजकं सम्भवति यदि हि प्राकृतस्यैकस्य विगुणस्य स्थाने चित्रतागुणो विधीयते तदासौ
लोपावदायाति तावदेवाहि तेनैराकाङ्क्षाभावात् चित्रतागुणस्य चतावदेव विधानादुभयाकाङ्क्षासम्भवात् प्रकरणाद्विनियोगो भवेत् न च तादृशः प्राकृतो गुणोऽस्ति आज्यस्या
नुयाजानां च चित्रतागुणस्य प्रागेव विधानात् तत्स्थानापन्नताभावाच्च न चाज्यएषभावे नयावत्प्राकृतं निर्गुणत्वमायाति तावदेवास्य विधानात् प्रकरणसम्भवतीति वाच्यम् नि
र्गुणत्वस्याविहितत्वेन प्राकृतएरयन वदनकृत्वाद्धि कतेनैराकाङ्क्षाभावात् तथाहि ज्योतिष्टोमे दक्षिणादानसमये विहितस्य सविधाणत्यागस्य हिरण्यादिरूपेदृ प्रा
प्रसङ्गए मेक्रिनाचया न स्वरेद्दृष्टदक्षिणादानसर्वकालीनैः पदार्थैः कल्पविधाणकएरयन सप्तस्वविहितत्वेनापेक्षितत्वात् ज्योतिष्टोमे दक्षिणादानोत्तरकालपालितत्वए

कृष्णं वयेदि मिमुत्र्यत्ता काङ्क्ष=

अतुयाजेषु एषदाज्यस्य एषदाज्यत्वेन औडुम्बरत्वं खादिरत्वेनैव एषदाज्येन एषदाज्यानुयाजेषु एव नानुयाजानामप्राकृताक्षिवाला इत्यत्र प्रवर्तते=६

एषदाज्यस्य पञ्चविलम्बता=

नचित्रता गुणविधिर्विशिष्टमाज्यं विधीयते=६

चित्रतागुणस्य=५ आज्यानुयाजः=२

औडुम्बरत्वेन खादिरत्व बाधः=३

प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येति=

खादिरत्वेन

या वयावाचाकाङ्क्षयीत तावदादीनुयाजयान नुयाजादि=५ एषदाज्य=५ प्रयाजानुयाजादि=१ वयतनाकृत्तलापि विहितपर्यस्तेत्युक्तम्=८

वै॰

ज्योतिष्टोमे दक्षिणादाने विधीयमान सर्वं कल्पनातिरेकः कृष्णं नेनत्यात ज्यहूप विधीयते=२

यत्नेदर्शपूर्णमासादिषु प्रयाजेष्वनुष्ठीयमानेष्वेतत्प्रयाजानां रक्षार्थैः प्रयोजनापेक्ष्यते तस्य प्रकृतत्वार्थसिद्धत्वेनाकाङ्क्षीयत्वादिति एवं निर्णयेन तस्याविहितत्वेन विकृतेस्तदपेक्षा
नास्तीति तस्मादुभयाकाङ्क्षायां सम्बन्धान्तु यदा उपस्थानेन प्रकरणेन विनियोगः सम्बन्धमात्रमतिविस्तरेण तस्मिन्द्रमहाप्रकरणं प्रकृतावेव विनियोजकम् विकृतौ तय
प्राकृतदर्शपूर्णमासानुवादेन विधीयते तस्य विनियोजकं तत्र केवलं विधीयमानस्यार्थवाकाङ्क्षेति यत्तु विकृतावपि प्राकृतधर्मानुवादेन विधीयमानयोर्धर्मयोरन्तराले दर्श
पूर्णमासाङ्गत्वेन केवलं पठ्यते तत्र पिप्रकरणेन विनियुज्यते यद्यपि विकृतेः कथंभावाकाङ्क्षा प्राकृतैरेवाङ्गैः शाम्यति तथापि यत्र प्राकृताङ्गानुवादेन धर्मविधानं तत्र तेषां विधानवश
विवर्तते प्रतो विकृतेनाकाङ्क्षावत्त्वादन्तराले विहितस्यापि एवं स्यात् स्वभावाकाङ्क्षासद्भावात् तस्य प्रकरणाद्धि कृत्वर्थत्वम् यथा मन्त्रहोमेषु तेहि प्राकृताङ्गानुवादेन विधी
यमानयोर्धर्मयोरन्तराले विधीयन्ते एवमङ्गत्वं तत्रैतदाविष्यातनावत् फलभावनायाः प्रत्यासन्नत्वात् भावनायाः प्रकरणेन दर्शान्तरप्रकरणम् तत्राभिक्रमणादीनां प्रयाजादिषु विनि
योजकम् तच्च संदेशेन ज्ञायते तदभावे गविशेषात्सर्वेषां फलभावनाकथंभावेन ग्रहणात् संदंशोनाम पूर्वापरानुवादेन विधीयमानयोरङ्गयोरन्तराले विहितत्वम् यथाभि
क्रमणे तद्धि समानयत्र तदाग्नेयप्रभृतिरत्नादिनाप्रयाजानुवादेन पश्चादपि प्रयाजानुवादेन योऽवेप्रजानामिषून्नेवदेवा दिना किञ्चिदङ्गं विधीयते प्रतः प्रयाजाङ्गं यथो
पवितमभिक्रमणं तदङ्गं भवति तत्कथंभावाकाङ्क्षायामुपशान्तेः यथाहुः पूर्वप्रकरणस्थानाम ङ्गक्रमादिषि सिद्धिः ज्ञाते पुनस्तुतेरेव संदेशेन तद्विधे तन्त्राङ्गभाव
नायाः कथंभावाकाङ्क्षाभावात्कथंप्रयाजभावना कथंभावे नाभिक्रमणं गृह्यतइति वाच्यम् भावनासामान्येन सर्वत्र कथंभावाकाङ्क्षायाः सत्वात् प्रयाजेष्वपूर्वकत्वाद्यागेष
कारंभावये दिति प्रयोगानामतजातानलिप्रयाजेष्वपूर्वकत्वे तस्यापिसस्य कथंभावाकाङ्क्षा कथमभिरूपं कत्वे स्थितिस्त्रीचसंदंशपतितेर्वाचनिकैः स्मार्तैस्यच मनादिषिदृष्टशा
स्वति तदभावे च स्वरूपनिषादेन दर्विहोमस्याये निर्वत्तेन दर्विहोमेषु स्वरूपनिषादनातिरिक्तस्य याज्यापाराभ्यपते नाप्यतिदेशेन तस्मात्ति याज्योयाङ्गं यमाणां ताव
त्वाति देशोयागत्वेन होमत्वेन केवलत्वेनात् नापिहोमीयानां कस्य होमस्य धर्माः कस्मिन् होमे प्रवर्त्तन्ते इति विशेषनिर्णये प्रमाणाभावात् प्रतोधर्मसाम्याभावाद्दर्विहोमेषि
हि भावये त्कथमित्ययुक्ताप्याकाङ्क्षास्वरूपनिषादेनैव शाम्यति एवं यदङ्गेषु संदंशाद्यभावस्तत्रोपसन्नाप्याकाङ्क्षा नैव निवर्त्तते तत्र सर्वथा तदभावः तस्माद्युक्तमुक्तम
भिक्रमणं प्रयाजाङ्गमिति तच्चेदमवान्तरप्रकरणं महाप्रकरणाद्दलीयः संदंशपतितानां धर्माणां केमर्थ्याकाङ्क्षायां प्रधानापूर्वात्प्रयाजापूर्वस्य फटिस्तु पस्थितेरि
ति प्रकृतमनुसरामः तस्मिन्दुभयविधस्य प्रकरणस्य विनियोजकत्वम् तदिदं स्थानादिप्रमाणात्प्रबलम् यत्र हि स्थानादङ्गत्वं तत्रान्यतरस्य प्रकरणान्तरेणानिराकाङ्क्ष
त्वम् नच समाकाङ्क्षनिराकाङ्क्षयोः सम्बन्धोपपत्तिं विनाकाङ्क्षोत्थापनेनान्यत्रोत्पत्त्याकाङ्क्षायावदुभयाकाङ्क्षारूपप्रकरणकल्पनेहारवाक्यादिकं कल्पयितुमारभ्यते ताव
त्प्रकरणेन वाक्यादिकं कल्पयित्वा विनियोगः क्रियते इति स्थानात्प्रकरणस्य बलीयस्त्वम् प्रत एव विदेवनादयो धर्माः अभिषेचनीयसन्निधौ पठिता अपि नाभिषेचनीयस्या
ङ्गं तेषां तदङ्गत्वं वस्था नाङ्गत्वेन तत्प्रकरणात् अभिषेचनीयस्य यावनाकाङ्क्षोदितत्वेन ज्योतिष्टोमविकारत्वात्प्राकृतैरेवाङ्गैर्निराकाङ्क्षत्वात् किन्तु प्रकरणाद्राजसूयाङ्ग
म् तच्च राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यत्र राजसूयपदं हस्तावत्रापमपेयत्वादाख्यातपरं तन्नैव यज्ञाख्यातं वर्त्तते तत्रैव वर्त्तते न च दर्शपूर्णमासाख्यां स्वर्गकामो यजेतेत्य
त्र यथा दर्शपूर्णमासपदं नामधेयमपि नाख्यातपरं तत्रैवम् तत्र हि यजेतेत्याख्यातमविशेषात्सर्वानेव प्राकृतानाग्नेयादीन्यागान्दृष्टाभिधानं तच्च समर्थं दर्शपूर्णमासपदं नाग

राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यत्रेष्टयः पशवो सोमाः अभिषेचनीयादिसोमयागाश्च श्रुताः अक्षैर्दीव्यति राजन्यं जिनाति शौनःशेपमाख्यापयतीति विदेवनादयो धर्माः पठिताः ४
पशुयागाः

किमवन्तरदिग्बन्त्र
विदेतेः कथंभावाकाङ्क्षा
अवान्तरप्रकरणस्य संदेशस्य भाव २
किञ्चिदङ्गं विधायैव विधी पतितस्य च ८
संदंशपतितानां भावे अकांक्षा
प्रकरणं ८
विदेवनादीनां न अभिषेचनीयाङ्गत्वम् २
यत्राख्यातं स्वाख्यातपरं तदेव तत्र स्थितिः २

धर्माणां ४
अभिक्रमणप्रकरणतो आङ्गत्वमेवं सति स्वाख्याते २
प्रधानार्थं तेन समान
तत्र प्रयाजाङ्गता ४
प्राकृतानां प्रयाजस्य
कथामितिः २
तत्र अयमर्थः पतितमङ्गं
संदंशपतितानां
स्वरूपनिषादेनैव ३

यादीनेव वदति न सर्वानेतस्य तन्त्रदाख्यातपरतन्त्रं तथा राजसूयपदमपि किं सर्वादिविवाचकम् प्रसिद्धेन हि पदेनाप्रसिद्धं निर्णीयते यथाहुः पूर्वमचात(?)संदिग्धं प्रसिद्धे
रूपयकर्मेति निर्णीयते निरूढत्वेन स्वार्थोपनीयत इति दर्शपूर्णमासपदे च कालनिमित्तेनाग्नेयादिषु त्रित्वाकोरवगतः अतस्तद्वाचित्वे दर्शपूर्णमासपदस्य प्र
सिद्धम् न चाग्नेयादीनां बहुत्वाद्बहुवचनान्तत्वमस्यानुपपन्नमिति वाच्यम् विद्वद्वाक्यद्वयसिद्धसमुदायद्वयाभिप्रायेण तदुपपत्तेः एवं दर्शपूर्णमासपदस्याग्नेयादिवाचि
त्वे निर्णीते यजतेर्व्याख्यानमपि तानेव वदति न हि तदुक्तौ स्वार्थमागो भवति राजसूयपदं तु निर्णीतार्थमतस्तदाख्यातपरतन्त्रमेव तच्चाविशेषात्सर्वेष्विष्टिपशुसोमेषु वि
धत्ते तस्य तन्त्रत्वाद्राजसूयपदमपि तानेव वदति न च राजसूयपदस्य राज्ञः सूयते यत्रेति व्युत्पत्त्या सोमाभिषवनिमित्तत्वात्तत्र सोममभिषुणोतीति वाक्येन सोमयागेष्वेवा
त्वात्तद्वाचित्वमेवेनेष्टिपशुसोमवाचित्वमिति वाच्यम् तद्धाभिषवनीयादिसोमयागेष्वभिषवः प्रसक्तेन वाक्येन चोदितोऽस्ति तद्वाक्यस्य ज्योतिष्टोमे सत्वात् अतिदेशात्तस्य
सम्बन्धोऽवगन्तव्य इति चेत् न अतिदेशस्य फलसम्बन्धोत्तरकालीनत्वेन राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्येतद्वाक्यार्थावगमसमकालीनत्वात् अनेन द्विकाकेन फलसम्बन्धे
बोधिते पश्चात्कथंभावाकाङ्क्षायामतिदेशकल्पनात् अतस्तत्र प्रायोऽतद्वाक्यार्थो वर्णनीयः तथा चाभिषवस्यानवगतत्वाद्राजसूयपदमप्रसिद्धार्थमेव अत एव राजसू
यपदमनुपपन्नमस्य कर्मणो नामधेयादिसूत्रे साम्प्रदायिकैः एवं चाप्रसिद्धार्थेनाख्यातपरतन्त्रेण राजसूयपदेनेष्टिपशुसोमयागा उच्यन्ते ते च तैः सोऽत एव ते निराकाङ्क्षा इति
न प्रकरणं विदेवनादीनां राजसूये विनियोजकमुभयाकाङ्क्षाया अभावात् न च प्रातिस्विकरूपैस्तेषां साकाङ्क्षत्वेऽपि न राजसूयत्वेन रूपेण नैराकाङ्क्ष्यमिति वाच्यम् साकाङ्क्षत्वेऽप्र
माणाभावात् किञ्च प्रातिस्विकरूपैर्या कथंभावाकाङ्क्षा फलसम्बन्धोत्तरकाले सा च राजसूयत्वेन तत्प्रातिस्विकरूपैः राजसूयत्वेन च फलसम्बन्धे उपपन्नायाः कथंभावाका
ङ्क्षाया विदेवनादिभिः शान्तेरतिदेशकल्पनमेव न स्यात् यदि हि सामान्यरूपेण प्रातिस्विकरूपेण च फलसम्बन्धविधायि वाक्यद्वयं भवेत्तदा युज्येत नाकाङ्क्षाद्वयात्साकाङ्क्षविदे
वनादीनां सामान्यनिर्देशिकानामाकाङ्क्षानां सम्बन्धो न त्वेतदस्ति तस्मात्साकाङ्क्षत्वेऽधर्मैर्नैराकाङ्क्ष्यान्न विदेवनादीनां प्रकरणं विनियोजकमिति चेत् सत्यम् अत एव साम्प्रदायिकैर्विदेव
नादीनां सन्दंशोद्दर्शितः राजसूयत्वेनोपस्कारेण येऽधर्मा विधीयन्ते राजसूयायस्वत्वाउऽन्तानीयमादयस्तन्मध्ये विदेवनादयः पठ्यन्ते अतस्ते सर्वे राजसूयाङ्गम् प्रयाजानुवादे
न विधीयमानानुधर्ममध्ये पठितप्रयाजाङ्गाभिक्रमणवत् तस्मात्सुष्ठूक्तं विदेवनादीनां प्रकरणाद्राजसूयाङ्गत्वमिति नन्वसिद्धं प्रकरणस्य स्थानाद्बलवत्त्वम् देशसामान्य
स्थानम् तच्च द्विविधम् पाठसादेश्यमनुष्ठानसादेश्यं चेति यथाहुः तत्र क्रमो द्विधैवेत्युक्तो देशसामान्यलक्षणः पाठानुष्ठानसादेश्याद्धि नियोगस्य कारणमिति । स्थानक्रम
श्च मन्त्रपाठक्रमः पाठसादेश्यमपि द्विविधम् यथासंख्यपाठः सन्निधिपाठश्चेति तत्रैन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदित्येवं क्रमविहितेष्विन्द्रा
ग्नीरोचनादिवरसादीनां याज्यानुवाक्यानां मन्त्राणां यथासंख्यं प्रथमस्य प्रथमं द्वितीयस्य द्वितीयमित्येवं योऽविनियोगः स यथासंख्यपाठात् प्रथमपठितमन्त्रस्य हि
के मध्ये काङ्क्षायां प्रथमत्वो विहितकर्मैव प्रथममुपस्थितेन समानदेशत्वात् यानि तु वैकृतानि अङ्गानि प्राकृताङ्गानन्तरं विहितानि सन्दंशापतितानि तेषां विकृत्यर्थ
त्वे सन्निधिपाठात् तेषां हि केमुष्यकाङ्क्षायां फलवद्विकृत्यपेक्षाभावात्तेन सम्बन्धे उपस्थितत्वात् अत एव तत्रेषु विश्वजिन्न्यायावतारः स तत्रफलार्थत्वे विकृतिसन्नि
धिपाठात्तदर्थत्वापत्तेश्च पशुधर्माणामग्नीषोमीयार्थत्वमनुष्ठानसादेश्यात् औपवसथ्येऽह्नि अग्नीषोमीयः पशुस्तत्र च सत्येतस्मिन्नेव दिने ते धर्माः पठ्यन्ते अतस्ते तं केमुष्यकाङ्क्षा

सोमचतुर्थदिवसे =

८

(Margin notes:) प्रयाजाः अग्नीषोमीयसवनीयरूपत्वात् = ६ … प्रमाणाभूतत्वात् … = ११ … राजसूयेनेष्टतत्वे … = १२ … कर्मयोगमन्त्रप्रथमप्रथमपदेशः = २

अग्नीषोमदेवताकः=२

क्रयसन्निधौ=२

पर्यग्निकृतं=

पशुधर्मी नाम

प्रामन्त्रवेयत्वेनोपस्थितपशुपूर्वमेवनाप्यत्वेनसंबध्यते अतोग्निषोमपशुप्रदेशपाठान्तरार्थत्वं तेषाम् नचपाठसादेश्यात्तत्किंनस्यादितिवाच्यम् अग्नीषोमीयपशोः क्रयसन्नि
धिपाठात् नचक्रयसन्निधौमाभेनदनुष्ठानमपि नेष्यतेतिवाच्यम् सपरवहिर्देवसदः पशुरेषवसस्योहनिष्प्राणत्वापत्तिवचनात् तदनुपपत्तेः नचस्थानात्मकरणस्य
बलीयस्त्वेनपशुधर्माणामग्नीषोमीयार्थत्वमेवकिंनस्यादितिवाच्यम् तस्यसामर्थ्याभावेनपशुधर्मप्रदेशेसोमयागपत्वात् अतएवानर्थकप्रतिहतानांविपरीतंबलाबलमितिन्या
यात्स्थानात्मसपशुयागार्थत्वमेवपशुधर्माणामुक्तम् नचतेषांतदर्थत्वंप्रकरणादेवकिंनस्यादितिवाच्यम् अग्नीषोमीयकथंभावाकाङ्क्षायाः स्वोपकारैःप्राकृतधर्मैरेवोप
शान्तत्वात् सन्निधिसान्नाय्ययागप्रकृतिकः उभयोःपशुप्रभवत्वसामान्यात् तदुक्तम् सान्नाय्येवातत्प्रभवत्वादिति सान्नाय्यं दधिपयसी तत्पशुयागःपयोयागप्रकृतिकः
सान्नाय्यस्यप्रभवत्वात् अतश्चोदकप्राप्तैस्तद्धर्मैर्निराकाङ्क्षत्वात्तत्पशुयागेधर्माणांप्रकरणंविनियोजकंकिंतुस्थानमेव तदेवंनिरूपितःसङ्क्षेपतः स्थानविनियोगः तत्र स
माख्यातःप्रबलम् स्थानविनियोगेद्विपदार्थयोर्देशसामान्यलक्षणःसम्बन्धःप्रत्यक्षः समाख्याविनियोगेतसम्बन्धोनुमेयः पदार्थयोर्भिन्नदेशत्वात् नचसासम्ब
न्धवाचिकायौगिकानांशब्दानांद्रव्यवाचकत्वेनसम्बन्धावाचकत्वात् तथाहि समाख्यासम्बन्धसामान्यवाचिकास्याद्विशेषवाचिकावा नाद्यः तद्बोधप्रयोजनाभा
वात् सर्वयौगिकशब्दानांपर्यायतापत्तेश्च हितीये सर्वसम्बन्धिनोवाच्यौ तदन्तरेणसम्बन्धेविशेषाभावात् तत्प्रतिपत्तिमन्तरेणतदप्रतिपत्तेश्च अतस्तावुभयसम्बन्धि
वाचित्वेसमाख्यायावक्तव्ये तयाचनसम्बन्धवाचकत्वंसम्बन्धिप्रतिपत्त्यैववाक्यार्थप्रतिपत्त्यापत्तेःप्रतिपत्तिसम्भवेतत्रशक्तिकल्पनेगौरवात् यत्पाहुः सर्वत्रयौगिकैः
शब्दैर्द्रव्यमेवाभिधीयते नहिसम्बन्धवाचित्वंसम्भवत्यतिगौरवादिति तथापाकेतत्रविशेषादकर्तारप्रत्ययोपकः पाकप्रकृतःपुनःकर्तावाच्योनैकस्यकस्यचिदिति तथाच
नसमाख्यासम्बन्धवाचिका हौत्रचमसइत्यादिकातुवैदिकीसमाख्यानिर्देशस्यपतिशब्दवत्सम्बन्धसम्बन्धवाचिका नापिवाक्यवन्नैबोधिका तस्याःपदत्वेनाप्रमाणत्वात् ।
त्वात् पौरोडाशिकमित्यादिसमाख्यास्वतिद्धवंलौकिकत्वेनपुरुषप्रत्ययसापेक्षत्वात् कौण्डपायिनामयनेनतस्यापदार्थत्वंचाप्रत्वाच्च काण्डगोचरत्वमपिकाण्डत्वेनकिंत
पौरोडाशिकत्वादिनैव नचैककरायनीशब्दोद्रव्यवाचकोपिगोत्वेननद्वदिति किंत्वेककरायनीत्वेनैव स्थानविनियोगेतपदार्थयोर्विशेषपुरस्कारेणैवसम्बन्धःप्रत्यक्षः
माणप्रतिपन्नोत्रसमाख्यापलभ्यन्तनयोःपदार्थयोःसम्बन्धोनुमीयतेतिवाक्यकल्पनेनावश्यमप्रतिपन्नेनसम्बन्धेनपरस्परमाकाङ्क्षा तदभावेसम्बन्धानुपपत्तेः
कल्पितसम्बन्धेनचयावद्वितराकाङ्क्षादिकल्पनेनावदन्याकाङ्क्षायावाक्यादिकल्पनयाविनियोगःक्रियतेतावदितिसिद्धस्थानस्यसमाख्यातःप्राबल्यम् अतएवकृष्णयजुर्म
न्त्रःसान्नाय्यपात्राङ्गंपाठसादेश्यात् नतपौरोडाशिकसमाख्ययापुरोडाशपात्राङ्गमिति समाख्यायौगिकःशब्दः साचद्विविधा वैदिकीलौकिकीचेति तत्रहौत्रमिमसम
त्वाध्वर्यवमित्यादिवैदिकीसमाख्यया अध्वर्योस्तत्पदार्थाङ्गत्वलौकिकाध्वर्यवमितिसमाख्ययेतिसङ्क्षेपः तदेवंनिरूपितानिसङ्क्षेपतःश्रुत्यादीनिषट्प्रमाणानि
एतत्सहकृतेनविनियोगविधिनासमिदादिभिरुपकृतस्यदर्शपूर्णमासाभ्यांयजेतेत्येवंरूपेणयानिविनियुज्यन्तेतान्यङ्गानि तानिद्विविधानि सिद्धरूपाणिक्रियारूपाणि
चेति तत्रसिद्धानिजातिद्रव्यसङ्ख्यादीनि तानिचदृष्टार्थान्येव क्रियारूपाणिचद्विविधानि गुणकर्माणिप्रधानकर्माणिचेति एतान्येवसन्निपत्योपकारकाण्यारादुपका
रकाणिचोच्यन्ते तत्रकर्माङ्गद्रव्याद्युद्देशेनविधीयमानंकर्मसन्निपत्योपकारकम् यथावघातप्रोक्षणादि तच्चदृष्टार्थमदृष्टार्थंदृष्टादृष्टार्थंच दृष्टार्थमवघातादि अदृष्टा

यद्देवत्यः पशुस्तद्देवत्यः पुरोडाशो भवति वपया प्रचर्य पुरोडाशेन प्रचरन्तीति विधिना पशुयागीयदेवतोद्देशेन
पुरोडाशयागो विहितः इदमत्र बोध्यम् अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यग्नीषोमीयदेवताकपशुयागो विहितः पशुयागो नामाग्नीषोमीय
देवताकवपाद्रव्यक एकः हृदयादिपश्वङ्गद्रव्यकाग्नीषोमीयदेवताकयागोऽपरः एतद्यागद्वयपूर्वकपुरोडाशद्रव्यकाग्नीषो
मीयदेवताकयागो भवत्ययमेव पशुपुरोडाशयाग उच्यते तत्रैवमग्नीषोमाभ्यां नमम इति त्यागांशे तेन चास्य पशुपदार्थत्वे अग्नीषोमा
भ्यामिति शेन पूर्वं वपुया नानाविधादेवतास्मरणं इति देवतास्मरणं दृष्टप्रयोजनमित्याह पशुपुरोडाशादीति = १ निर्वापस्य = ४ निष्कासार्थत्वम् = ४

स्वा॰ प्र॰ पशुप्रोक्षणादि इत्यादिशेषार्थं पशुपुरोडाशयागादि नहि द्रव्यत्यागांशे नारहं देवतोद्देशेन च देवतास्मरणं दृष्टं करोति इत्यमेवाप्रयिकमैव स्यात् न च सन्निपत्योपकारकं द्विवि-
धम् उपयोक्ष्यमाणार्थं पशुपदार्थं चेति तन्नावघातप्रोक्षणादि उपयोक्ष्यमाणार्थं व्रीहीणां यागउपयोक्ष्यमाणत्वात् प्रतिपत्तिकर्मेऽभक्षणादि उपयुक्तपुरोडाशसंस्कार यजमानपद्मसंस्कार मन्त्रपत्नीति = २
कम् उपयुक्तस्य कीलकरणानि वर्गकं कर्म प्रतिपत्तिकर्म उपयुक्तसंस्कारार्थं च कर्म प्रयोक्ष्यमाणसंस्कारार्थादुर्वलम् उपयुक्तापेक्षया प्रयोक्ष्यमाणत्वादेतद् अत एव
वपापत्नीपतिनिष्कामेऽदनीयमन्त्रनिर्वपतीत्यत्र निष्कासस्य निर्वापार्थत्वेन तत्स्य तदर्थत्वं निष्कासस्यापयुक्तत्वादिक्रमेकादशे न च सन्निपत्योपकारकमारादुपकारका
हतीयः तेनैवावदानादिना भवत्व बलीयस्त्वस्य दृष्टार्थत्वात् आरादुपकारकस्य चारादृष्टार्थत्वात् रहेव सम्भव महदृष्टार्थस्यायाघत्वात् प्रोक्षणादिसन्निपत्योपकारकेन
कथं बलीयः उभयोरदृष्टार्थत्वाविशेषात् किञ्चारादुपकारकस्य तावत्प्रधानाङ्गं तस्यान्योद्देशेनाविधानात् सन्निपत्योपकारकं तु प्रधानाङ्गं कर्माङ्गं व्रीह्याद्युद्देशेन विधाना-
त् अङ्गाङ्गापेक्षया च साक्षादङ्गं बलीयः अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादिति न्यायात् अत एव यत्रैवापशुना सोमेन यजेतेत्यसोमयाजिनस्याप्यपैर्णमास्या वा यजेतेत्यविशेषेऽविधा प्रज्ञाङ्गापेक्षया साक्षा-दङ्गस्य बलीयस्त्वात् = ७
नेऽपि पर्वान्तरस्य सोमयागस्यैव क्रियते न तु दीक्षणीयादेः अतः कथं सन्निपत्योपकारकस्य बलीयस्त्वम् उच्यते सत्यप्यदृष्टार्थत्वाविशेषे सन्निपत्योपकारकस्यारादुप-
कारकाद्बलीयः सन्निपत्योपकारके द्विकर्मणि उपकार्योपकारकयोर्व्रीहिप्रोक्षणयोः स्वरूपेणाकाङ्क्षाप्रयुपकारमात्रेतिकल्प्यम् आरादुपकारकस्य तु दर्शपूर्णमासप्रयाजयोः व्रीहीकोत्पत्तीति = ६
सम्बन्धः कल्प्य उपकारोऽपि किञ्चारादुपकारकस्थले हि प्रकरणं विनियोजकम् सन्निपत्य स्थले तु व्रीहीन्प्रोक्षतीति वाक्यमेव व्रीहिपदेनापूर्वसाधनत्वप्रतीतेः वाक्येन विनियोजकमि-
ति बलीयस्त्वम् प्रज्ञाक्रमः गुणविरोधे चार्थ्यादिति न्यायेन तु वेदत्वमिति तदसत् नहि व्रीह्याद्युद्देशेन विधीयमानप्रोक्षणादितदर्थं भवति व्रीहिस्वरूपे प्रानर्थक्यात् किन्तु
(यागपूर्वापेक्ष्य = १ व्रीहिसंस्कारद्वारापूर्वसाधनपूर्व्यः = ९) व्रीहिसंस्कारद्वारा कत्वर्थत्वमेव सन्निपत्योपकारकाणामपूर्वप्रयुक्तत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् अत एवैषां विधिषु मपदं जातेकत्वर्थमेवेति नाङ्गगुणविरोधन्याया वकाशः दीक्ष- प्रज्ञाङ्गत्वे हितत्वात्
(दीक्षणीयापर्वतुल्यत्वम् = ४) णीयादेः पर्वान्तरस्थदीक्षणीयादरूपपवतस्य तदपूर्वप्रयुक्तत्वात् प्रत्येकं साक्षात्प्रधानाङ्गत्वे प्रधानपर्वान्तरस्य हेतोः सबाध्यत इति न हि तदसन्निपत्योपकारकस्यारादुप- दीक्षणीयादिपर्वतुल्यत्वम् = ४
कारकाद्बलीयस्त्वम् अत एव पशावस्थाया एकादशिनि त्वदोनीति विहिताया एवादशतिसंपादनस्यानस्यावदानसंस्कारार्थत्वे वदनधारितापाः स्वजः पूर्वदेशनिधान-
मिवदेवदनसंस्कारार्थं नेतस्या एवादशतिरारादुपकारकम् इत्यादिदिक् दृष्टाय्यत्र हि स्पन्दकत्वं नेविधीयमानं कर्मारादुपकारकम् यथा प्रयाजादि तदेव निरूपितं हि
विधेयमपूर्वजातम् न च तन्यागस्वरूपप्रयुक्तं स्वरूपेणानर्थक्यात् तद्यत्रैवोपादि सिद्धेः किन्तु सर्वमपूर्वक्रमेव नहि नतदेवोत्रेणाप्रबन्धवनीयत्र किन्तु समापान्तपूर्वेनैवोद्द
हत्वात् न चैवं प्रयाजाद्यारादुपकारकस्य फलप्रयुक्तत्वमेव किं न स्यादिति वाच्यम् फलभावनायां यागस्यैव करणत्वात् प्रयाजानां च करणाद्वयाद्यकत्वात् तदंशे तस्वेदो तत्त्वानर्थ समानपदकत्वे = ७
कप्राप्तौ तेन यागेनैव स्वाङ्गत्वेनेव बद्धवत्स्याप्यतत्सन्निकर्षात् दीक्षणीयादिशहे त्वेवं तदसन्वम् न तत्फलप्रयुक्तस्याप्यनेविप्रकर्षात् अतो न तेषां प्रयुक्तत्वमङ्गानाम् अतस्त्यागस्यैवं फलप्रयुक्ततावाभावात् = ४
सद्दृष्टाग्नेति मन्त्रो विकत्वहृदनीयस्म्भे न चाम फलदेवतं पात्रस्य तत्फलप्रयुक्तं तेनैवेतद्योगादि विकृतिस्वरूपेण फलाभावाच्चेत्येन प्रवर्तेत न तत्रोहित स्याप्यादिति
(फलयागस्वरूप = २) न विकृतमङ्गानामन्यप्रयुक्तत्वात् अपनेरसैवम्प्रयुक्तत्वम् नैषामपि सन्निपत्योपकारकाणां द्रव्यदेवतादिसंस्कारद्वारा यागस्वरूपेण प्रयोगाद्युत्पत्तवांश्चेत्वम् एवं पूर्वोक्तं
पपर्माणामवदानादीनामाज्येऽप्रकृतिः तेषामपूर्वयापूर्वप्रयुक्तत्वादाज्यस्य च तदर्थत्वाभावादिति सन्निहितीयोपारादुपकारकाणां तत्स्वरूपेण प्रयोगायत्वप्रमाणपूर्वार्थत्वमेव
अवदानादीनां
सन्निपत्यानिहितद्विविधा निष्पूर्वाङ्गा वितत्र रङ्गानिचेतितत्त्वद्विविध सन्निपत्योपकारकयोर्भेदे = ९

तथा पर्वस्य यागस्वरूपानुष्ठानानन्तरमेव यजमानत्वासन्निपत्योपकारकाणां पदार्थानां तदुत्तरमनुपयोगः तत्राङ्गानां तेषामवस्थितानामनुपयोगः प्रथमादर्शस्य तत्साङ्गकर्मानुष्ठान
नन्तरमेव यजमानत्वासंभवात् आरादुपकारकाणां तदुत्तरमेव प्रयोगसाहित्यं तस्य तत्सन्निधानानुपयोगः यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाजपेयो
तत्कालसम्बन्धेन विहितस्य वाजपेयादेः स्थितानुपयोगः तस्माद्गमेवो यज्ञवाटिके चतुर्थे तथैव सर्वेषामङ्गानामपूर्वार्थत्वम् प्रकृतमनुसरामः तदेवं निरूपितः सप्रपञ्चो
विनियोगविधिः प्रयोगप्राशुभावबोधको विधिः प्रयोगविधिः स चाङ्गवाक्यैकवाक्यतामापन्नः प्रधानविधिरेव स हि साङ्गं प्रधानमनुष्ठापयन् विलम्बे प्रमाणाभावादविलम्बा
परपर्यायं प्रयोगप्राशुभावं विधत्ते न च विलम्बवदविलम्बेऽपि प्रमाणाभाव इति वाच्यम् विलम्बे हि प्रधानविध्येकवाक्यतावगतसाहित्यानुपपत्तिः प्रसज्यते न हि विलम्बे सति
पदार्थयोः परस्परयोः सहकर्तृत्वमिति साहित्यं संभवति न चैवं साहित्यानुपपत्त्या समानकालत्वमेव स्यान्न त्वविलम्बः अप्रधानैकैकस्मिन् काले तत्प्रमाणपदार्थयोरविलम्बेनानुष्ठा
नमिति वाच्यम् अनेकपदार्थानामेकस्मिन् काले अनुष्ठानानुपपत्तेः न च तावत्काले सम्पादने नानुष्ठाने किं न स्यादिति वाच्यम् तस्मिन्नप्येकक्षणे अनेकपदार्थानुष्ठानासंभवात्
न्यायादिना कर्तृत्वं तानि पृथक्त्वात् तस्मादङ्गवाक्यैकवाक्यतामापन्नः प्रधानविधिरेव वाक्यावगतसाहित्यविरुद्धक्रमविधेयैककण्ठानानुपपत्तेरविलम्बं विधत्त इति
सिद्धं प्रयोगप्राशुभावबोधको विधिः प्रयोगविधिरिति स चाविलम्बो नियतक्रममाश्रित्य प्रमाणे भवति अन्यथा किमेतदनन्तरमेतत्कर्तव्यमेतदनन्तरं वेति प्रयोगविलम्बापत्तेः
अतः प्रयोगविधिरेव स्वविधेयप्रयोगप्राशुभावसिद्ध्यर्थं नियतं क्रममपि पदार्थविशेषणतया विधत्ते तत्र क्रमो नाम विततिविशेषः पौर्वापर्यरूपो वा तत्र च षट् प्रमाणानि
श्रुत्यर्थपाठस्थानमुख्यप्रवृत्त्याख्यानि तत्र क्रमपरं वचनं श्रुतिः सा द्विविधा केवलक्रमपरं तद्विशिष्टपदार्थपरं चेति तत्र वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति केवलक्रमपरं वेदकर
णोत्तरं वेदिकरणं प्राप्तत्वात् वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति क्रमविशिष्टपदार्थपरमेकं प्रमरे ते भक्षा अन्येन वचनेनानुवादेन क्रममात्रस्य विधातुमशक्यत्वात् सेयं श्रुतिरितरप्रमाण
पेक्षया बलीयसी तेषां वचनकल्पनाद्वारा क्रमप्रमाणत्वात् अत एव श्रुतिः स्वपाठक्रमात् बलीयसी यस्याने श्रुत्या अग्न्याधाने अग्निहोत्रहोमः श्रुतिवचनाद्धि अग्न्याधानोत्तरकालत्वम्
यत्र प्रयोजनवशेन निर्णयः सोऽर्थक्रमः यथाग्निहोत्रहोमयवागूपाकयोः अग्निहोत्रवाक्ये होमार्थत्वेन यवागूपाकः प्रयोजनवशेन पूर्वं यवागूपाकः ततः होमः पाठक्रमाद्
बलवान् यथा पाठक्रमेणानुष्ठाने क्रमे प्रयोजनबाधः पूर्वपाकार्थत्वं च स्यात् नहि होमानन्तरं क्रियमाणस्य किञ्चिद्दृष्टं प्रयोजनमस्ति पदार्थबोधकवाक्यानां यः क्रमः स पाठ
क्रमः तस्माच्च पदार्थानां क्रम आश्रीयते येन क्रमेण पीतानि वाक्यानि प्रधानं जनयन्ति पदार्थप्रत्ययं च पदार्थानामनुष्ठानात् स च पाठो द्विविधः मन्त्रपाठो ब्राह्मणपाठश्चेति
तत्र याज्यानुवाक्याक्रमाद्यथाग्नीषोमीययोरनुष्ठानक्रमो मन्त्रपाठात् स चायं मन्त्रपाठो ब्राह्मणपाठाद्बलवान् अन्तरङ्गत्वात् ब्राह्मणवाक्यापेक्षया मन्त्रवाक्यस्यानुष्ठा
न ब्राह्मणवाक्यं हि प्रयोगाद्बहिरेव इदमेवं कर्तव्यमित्येवमवबोध्य कृतार्थमिति तत्र तु प्रयोगकाले अनुष्ठीयमाना मन्त्राः एतदनन्तरमयं प्रयोजनाः प्रयोगसमवेतार्थस्मारका इति
वक्ष्यामः तेनानुष्ठानस्य क्रमस्य स्मरणक्रमाधीनत्वात् स्मरणस्य च मन्त्रक्रमाधीनत्वात् मन्त्रक्रमो मन्त्रपाठक्रमेणेति सिद्धिति बलवान् अत एवाग्नेयाग्नीषोमीययोर्ब्राह्मणपाठादा
ग्नीषोमीयाग्नेयानुष्ठानेऽपि आग्नेयाग्नीषोमीययोः स एवं क्रमः एवं क्रमं बाधित्वा मन्त्रपाठादाग्नेयानुष्ठानेऽपि आग्नेयाग्नीषोमीययोः स एवं क्रमः प्रयाजानां समिधो यजतीत्यादिनान्येषामपि
जतीत्येवं विधायकवाक्यक्रमाद्यः क्रमः स ब्राह्मणपाठात् अत्र च यद्यपि ब्राह्मणवाक्यान्यपि विधायकतया न तथापि प्रयाजानां स्मारकमन्त्रस्याभावात् तान्येव स्मारकाणि ।

अविलम्बे प्रमाणं वि=६
वावत्कार्याणि =७
अङ्गप्रधानविधयो=८
तत्र प्रधानविधयो=८
यत्ति सात्मायोजनत्वात्=१३ इत्येवं सा पन्तां तदुत्तरापत्तिः
पाठक्रमेणात्र स्वरेण
यथाग्निहोत्रे यवागूपाकयोः=८
अग्नीषोमीये यथा=९ ततिया
प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वेन=३

प्रधानविधयो=८
न तु समकालत्वम्=६
क्रमो नाम विततिविशेषः
केवलक्रमपरं वेदकरणं
अर्थक्रमात् पाठक्रम: बलवान्

ता॰ प्र॰
९

अर्थस्मारणं॰ प्रयाजानां॰

न स्वीक्रियते तथा च येन क्रमेण तान्यधीतानि तेनैव क्रमेणार्थस्मारणं जनयन्तीति प्रयुक्तं तेनैव क्रमेणैतेषां मन्त्राणामनुष्ठानमिति तन्निर्दिष्टं प्रयाजानां ब्राह्मणपाठक्रममर्हति नूनं प्रयाजे
षु प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वं विधायकत्वेन कल्प्यं नां ब्राह्मणवाक्यानां किमिति स्वीक्रियते प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वं याज्यामन्त्राणामाग्नेयादिष्विवौषधिष्
न् वचनेनाद्देवतास्मारकत्वान्मन्त्रस्य स्मारकत्वेन ब्राह्मणवाक्यं स्वीक्रियतन्तरं तासाम् आग्नेयादिष्विव कर्मस्मारकत्वेन तत्स्वीकारापत्तेः न चेष्टापत्तिः तथा सति ब्राह्मणवाक्य
स्य पूर्वस्य बलीयस्त्वं न स्यात् तेन हि नीयस्त्वेन ब्राह्मणं प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वाभिमतस्य न मन्त्रस्मारकत्वेदेः यदि च कर्मस्मारकत्वेन ब्राह्मणवाक्यस्य स्वीक्रियतेन
ब्राह्मणस्य स्मारकत्वेन ब्राह्मणपाठस्य बलीयस्त्वं स्यात् तथा च मन्त्रेष्वस्ति विरोधे स्यादिति [illegible] विरोधः तेन हि ब्राह्मणपाठात् मन्त्रपाठस्य बलीयस्त्वादेवा
त् [illegible] यथा ग्नेयादिष्वग्न्यामन्त्राणां देवताप्रकाशनद्वारा कर्मप्रकाशकत्वमनन्यथासिद्धं [illegible] वाक्येन स्मृतिरिति न तथा
ने [illegible] तत्रापि याज्या मन्त्रा देवताप्रकाशकाः प्रयाजेषु देवतायाम् [illegible] तथा च प्रयाजेष्विमं ब्राह्मणं देवताप्रकाशनद्वारा कर्मप्रकाशकत्वात् [illegible]
मारे [illegible] ब्राह्मणपाठक्रमात् मन्त्रपाठक्रमस्य [illegible] ब्राह्मणपाठक्रमादेव तदाश्रयणम् [illegible] क्रमस्यानुमानं [illegible]
बलीयस्त्वात् [illegible] विनियुक्ते [illegible] विनियोगक्रमः [illegible]
याज्यास्वर्वाद्वितीयादिभिः क्रमः [illegible] देवतानां [illegible] मन्त्राणां [illegible] पत्तिः स्यात् तत्कथं प्रयाजेषु ब्राह्मणपाठक्रमः
क्रमपाठे [illegible] तथापि [illegible] मन्त्रात्मसम्बन्धेव यथा [illegible] तेषां क्रमो ब्राह्मणपाठक्रमात् तत्र तेषामेव प्रयोगसमवेतार्थस्मारक
त्वात् प्रयाजानां [illegible] चित्तपाठे [illegible] नामप्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वाभावात् यथा [illegible] प्रधानादिना [illegible] समर्थ च
[illegible] निरवेक्षत्वे [illegible] त्वानन्तरं इति तस्मात् [illegible] पाठक्रमो मन्त्रपाठात् [illegible] पाठक्रमादेव [illegible]
प्रकृतौ [illegible] देशानां [illegible] प्रथममन्त्रपाठ [illegible] क्रमः सस्थानक्रमात् स्थानेन
[illegible] स्थितिः [illegible] प्रत्येव [illegible] अग्नीषोमीयपशुसवनीयाद्बन्ध्या
[illegible] सवनीयपशोर [illegible] सवनीयस्यैव प्रथममुपस्थितेः [illegible] तथाहि ज्योतिष्टोमे
[illegible] अग्नीषोमीयः सवनीयः [illegible] अग्नीषोमीयपशुः सवनीयः [illegible] साद्यस्कः [illegible]
[illegible] सवनीयपशोः [illegible] अग्नीषोमीयो [illegible] तत्र साहित्यं सवनीयपशो
[illegible] स्थानातिक्रमसाम्याच्च सवनीयदेशे [illegible] अग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोः [illegible] स्थानातिक्रमः [illegible] अग्नीषोमीयदेशे [illegible] १०
सवनीयस्य स्वस्थानातिक्रमः [illegible] स्थानातिक्रमः सवनीयस्थानातिक्रमस्य स्थानात् एवमानुबन्ध्यादेरपि [illegible] अग्नीषोमीयपशुः [illegible] तथा च सवनी
यदेशे सर्वेषामनुष्ठाने [illegible] सवनीयस्य [illegible] आश्विनग्रहं [illegible] सवनीयदेशः [illegible] उपयोगितया [illegible] सवनीयदेश

सुत्यासोमाभिषवस्तस्मिन्काले पञ्चममहिवसे [illegible] उदयात्प्रागेव प्रबुध्य सोमाभिषवः क्रियते तत्र ऐन्द्रवायवादयः पङ्क्तिपरता ग्रहा गृह्यन्ते तत्र दशमसङ्ख्याश्विनग्रहस्तदनन्तरं सवनीयपश्वालम्भनं ततो यागान
न्तरं सोमयागेऽस्मिन्भवति प्रातःसवनम् अथ मध्यन्दिने पुनः सोमाभिषवः पुनश्च महदत्तीयादिसोमग्रहे [illegible] मध्यन्दिनसवनं पुनश्च सायंकाले सोमाभिषवाद्यादित्यग्रहोऽग्निमारुतादि [illegible] जनतीति इत्यतः सोमयागस्य
गास्त्र दनन्तरमवभृथ [illegible]

[illegible] :सवनके सोमाभिषवकाले आश्विनग्रहोत्तरं सवनीयपशूपाकरणमित्यभिप्रायः = ५

देवताप्रकाशनद्वारा कर्मप्रकाशक

ब्राह्मणपाठक्रमस्य = ४ प्रयोगसमवेतार्थ मन्त्रपाठक्रमस्य विरोधे मन्त्र = क्रमस्य = ५

प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वं = ४

स्थानाद्देशानतिक्रमे स्थानान्तरवर्तिनो नियमस्य सम्बन्धः

आग्नेयाग्नीषोमीयपुरोडाशोपरि
प्रयाजकृतशेषाज्यप्रक्षेपः ॥४

मुपाकरोतीत्याश्विनग्रहणानन्तरं तस्य विहितत्वात् तथा च सत्याश्विनग्रहणे कृते सवनीयपशोरुपस्थितो भवतीति मुख्यक्रमः स्यात् नाम्नायक्रम अत्र ग्रहणानन्तर॰
योक्तव्य पश्चाद्विमर्शक्रमः प्रधानक्रमेणाप्युक्तो नाङ्गक्रमश्चाग्नीषोमीये सम्मुख्यक्रमः येन हि क्रमेण प्रधानानि क्रियन्ते तेनैवाङ्गक्रमेणाङ्गेषु क्रियमाणेषु स्वप्रधानेन सह सर्वेषामङ्गा
नां स्वैः प्रधानैस्तुल्यमव्यवधानं भवति मुख्यक्रमेण त्वनुष्ठाने त्वाविदह्यानां स्वैः प्रधानैरसमं तुल्यव्यवधानं स्यात् समव्यवधानं स्यात् क्रमे प्रयोगगतं साहित्यं बाध्य
येत अतः प्रधानक्रमोऽप्यङ्गक्रमे हेतुः अत एव प्रयाजशेषेणाग्नेयहविरभिघारणं पश्चादैन्द्रस्य दध्नः आग्नेययागेन्द्रयागयोः पौर्वापर्यात् अग्नीदिहयोः स्वेन
स्वेन प्रधानेन तुल्यमेकान्तरितत्वव्यवधानं भवति आग्नेयहविरभिघारणमाग्नेययागयोरैन्द्रयागहविरभिघारणेन व्यवधानात् ऐन्द्रयागहविरभिघारणेन्द्रयागयो
राग्नेययागेन व्यवधानात् अन्यथा त्वाग्नेयहविरभिघारणानन्तरमैन्द्रस्य हविषस्तत आग्नेययागस्तत ऐन्द्रयाग इत्येवं क्रमे मुख्यक्रमाश्रितो दोषो भवति यदि वा दोषे
न्द्रहविषोऽभिघारणं तत आग्नेययागस्य क्रियेत तदा यागान्तराव्यवधानाक्रमवशाद्दानाग्नेययागत्वैनाग्नेययागे तदैन्द्रहविरभिघारणयोरव्यवधानं समव्यवधानं
स्यादैन्द्रयागतदङ्गहविरभिघारणयोस्तत्र व्यवधानं स्यात् तद्वै तन्मुख्यक्रम अतो मुख्यः प्रयाजशेषाभिघारणस्य मुख्यक्रमात्क्रमो भवति सन्नायमुख्यक्रमः पाठक्र
मादुर्बलः मुख्यक्रमो हि प्रयोगवचनस्य समयेनाप्रधानक्रमप्रतिपत्तिसापेक्षतया विलम्बितप्रतिपत्तिः पाठक्रमस्तु निरपेक्षस्वाध्यायपाठक्रममात्रसापेक्षतया
न तथेति बलवान् अत एवाग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयानां क्रमेणानुष्ठीयमानानामप्युपांशुयाजाज्यनिर्वापस्य मुख्यक्रमान्तरं बाधित्वा पठितत्वेन तस्य दुर्बलत्वात् पाठ
क्रमात्तदपकर्षस्य दुर्बलत्वादिति सन्नायमुख्यक्रमः प्रवृत्तिक्रमाद्बलवान् प्रवृत्तिक्रमेणाग्नीषोमीयेन बहूनामङ्गानां प्रधानविप्रकर्षो भवति अस्मिंस्त्वाग्नीष
मीयेऽस्य सन्निकर्षः तथा ह्युपांशुयाजप्रसक्तौ तदा नाग्नेयानुष्ठानं ततः सान्नाय्यस्य तदङ्गानां मुख्यक्रमे चतुर्णामङ्गानां प्रवृत्तिक्रमस्याश्रयणे तु सोमः सर्वेषु मन्त्रेषु
के वा तत आग्नेयधर्मस्तदानीं हविषां स्वप्रधानेन सह दाम्याग्नेयधर्मं तदनुष्ठानान्तरविप्रकर्षः स्यात् परार्थं सान्नाय्यधर्मो लौकिकाश्चिरं सर्वमन्त्रानुष्ठाने मे सर्वेषु
मुख्यक्रमे त्वाग्नेयधर्मानुष्ठानानन्तरमनुष्ठीयन्ते तदा सर्वेषामाग्नेयधर्मसान्नाय्यधर्माणामेकैकेन विजातीयेन व्यवधानं भवति आग्नेयधर्माणां स्वप्रधानेन
सह सान्नाय्यधर्मैर्व्यवधानात् सान्नाय्यधर्माणां च स्वप्रधानेन सहाग्नेयानुष्ठानेन व्यवधानमिति न विप्रकर्षः तस्मान्मुख्यक्रमः प्रवृत्तिक्रमाद्बलवान् सहप्रयुज्यमा
नेषु प्रधानेषु सन्निपतितानामङ्गानामनुष्ठाने कर्तव्ये द्वितीयादिपदार्थानामनुष्ठानानुकृतपदार्थक्रमात् प्रवृत्तिक्रमः यथा प्राजापत्येषु प्राजापत्यादिवैश्वदे
वीकृत्वाकेन प्राजापत्येषु सप्तदशसु तीविषु कर्तव्यतां पशुभिर्युक्ता नेति कर्तव्यताकालत्वेनविहिताः अतस्तेषां नैवेदृशानां चोपाकरणे नियोजने प्रभृतीनां साहि
त्येसंपादनम् तेषां प्राजापत्यानां सप्रतिपत्तेर्देवताकत्वेनैकस्मिन्काले तदनुष्ठानादुपपद्यते साहित्यम् तत्रैकं तेषु कस्मिन्काले तदनुष्ठानमशक्यम् तद्यत्रैकेषामुपाक
रणमेकस्मिन्काले कर्तुमशक्यमतः साहित्यमव्यवधानेनानुष्ठानात्सम्पाद्यम् एकस्योपाकरणेऽकृत्वा परस्योपाकरणमिति अतः प्राजापत्येषु कं पदार्थं सर्वेषामनुष्ठा
य द्वितीयः पदार्थो नेयः तत्र प्रथमपदार्थानुष्ठाने यस्मात्कस्माच्चिदप्यारम्भः कर्तव्यः द्वितीयस्तु पदार्थो येन क्रमेण प्रथमोऽनुष्ठितस्तेनैवानुष्ठेयः प्रयोगविध

मुख्यक्रमेणाङ्गानां तद्बलाद् मुख्यक्रमेणाङ्गानां मुख्यक्रमेण तदङ्गैः प्रधानानुष्ठानं तद्बलात् ॥८
हविरभिघारणं ॥७
साहित्यबाधः ॥८
प्रवृत्तिक्रमविप्रतिपत्तिः ॥ पाठक्रमस्य बलवत्त्वे ॥
तत्राग्नेययागः ॥
विश्वेदेवदेवताकामसीत्यविधिः प्राजापत्येषु प्राजापत्यवाजपेयेषु प्रवृत्तिर्वाक्त्वाकाः पशवो वृष्णि प्राजापत्यानां पशुपदार्थः प्राजापत्यानां पशवः प्राजापत्यादेविकेति ॥
एवं कृतेन त्रिः
आग्नेयीमीमांसा पाठः ॥
आग्नेययागस्य वचनबलात्
प्रवृत्तौ बलवत्काला सुणान्नाद्युपक्रमात् एकप्रयोगेन बलकाला नाक्षेपलाद्युत्कृष्टाः क्रमनियमः कृतः तदुपक्रमात् तेन प्रधानेनोपक्रमात् पक्रमात् तदेकप्रयोगत्वा दिषः ॥१०

मा॰ प्र॰
११

वगतस्यापि पश्वादेः साहित्यस्योपपन्नत्वेऽपि प्रयोगविधिना हि देवतादेरुपाकरणनियोजनादीनां मिथः साहित्यमानन्तर्यापरपर्यायं विहितं न च साहित्यं सर्वत्र यूपश्चोदितो
ऽनेकेऽत्र प्राप्तं तस्य प्राणिद्रव्यकत्वेन देवताविकृतित्वात् सवनीयाद्वैकादशिनेषु प्राप्तं समानकालत्वसामान्यात् नैमित्तिकप्राजापत्येषु प्राप्तं गणत्वसामान्यात् प्राजापत्येषु च
प्रतिपशु यागभेदाच्चोदकाभिधाने अतस्तेषां कालत्रयमप्युपाकरणनियोजनादीनां साहित्यं प्राप्तं मेलनं एकस्य पशोरुपाकरणानन्तरं तस्यैव नियोजने चोदक
बलात् कर्तव्यत्वेन प्राप्तं तन्न क्रियते प्रत्येकं तु वचनावगतस्य सर्वपशूनां साहित्यस्य उपपत्तेः अनेन एकस्मिन् यूपे उपाकरणे कृते न तदनन्तरमेव कर्तव्यत्वेन तु प्रथममपि विनियो
जनेन क्रियते प्रथमत्वं च न बलात् पशूनां रशनायां दशसु पाकरणमेव क्रियते कृते न तेषूपाकरणे प्रथमपशोर्नियोजनस्य तदीयोपाकरणेनाव्यवधाने न प्रमाणाभा
वात् प्रथमपशावेव विनियोजनं कार्यम् अतस्य येन क्रमेणोपाकरणं कृतं तेनैव विनियोजनं कार्यम् एवं चेतरेषां पशूनामुपाकरणानां स्वस्वविनियोजनेन स्वस्वषोडशाव्यवधा
नेऽव्यवधानं भवति अन्यथा केषांचिद्व्यवधानं केषांचिच्चाव्यवधानं स्यात् तत्सम्यक् तस्माद्येन क्रमेण प्रथमः पदार्थोऽनुष्ठितस्तेनैव द्वितीयोऽनुष्ठेयः तेनास्ति द्वय
मात्रानुष्ठितपदार्थक्रमाद् द्वितीयपदार्थक्रमः समः प्रवृत्तिक्रम इति तदेवं निरूपितः षड्विधक्रमनिरूपणेन प्रयोगविधिव्यापारः ॥ फलस्वाम्यबोधको विधिरधिकार
विधिः फलस्वाम्यं च कर्मजन्यफलभोक्तृत्वम् स च यजेत स्वर्गकाम इत्येवंरूपः अनेन हि स्वर्गमुद्दिश्य यागं विदधता स्वर्गकामस्य यागजन्यफलभोक्तृत्वं प्रतिपाद्य
ते यथा हितानां रश्मिशृङ्गादेः ... स्वर्गाद्याहादेर्निमित्ते कर्म विदधद्भिर्निमित्तैर्वतः कर्मजन्यफलस्वाम्यं
निषादस्य तत्र फलस्वाम्यं तस्यैव योऽधिकारिविशेषणविशिष्टः अधिकारिविशेषणं च तदेव यत्स्वरूपविशेषणत्वेन श्रुतम् अत एव राजा राजसूयेन स्वाराज्यका
मो यजेतेत्यत्र स्वाराज्यस्य राजत्वेनाप्युपपत्तेः राजत्वं विदधता न स्वाराज्यकामस्य तस्यैव तत्प्रतिपत्तेः किंतु राज्ञः सतः स्वाराज्यकामस्य किंचित्स्वरूपविशेषणत्वेनाश्रु
तमप्यधिकारिविशेषणं भवति यथाध्ययनविधिसिद्धविद्याग्निसाध्येषु च कर्मस्वग्न्याधानविधिसिद्धाग्निमत्त्वं सामर्थ्यं च एतेषां स्वरूपविशेषणत्वेनाश्रवणेऽप्यधिकारिवि
शेषणत्वमस्त्येव तैर्विना तद्विधीनां ... प्रवृत्त्यभावे ... अध्ययनविधिसिद्धज्ञानवत्त्वं ... अग्निसाध्यकर्मणां चाग्न्यपेक्षत्वेन तेन हि ... आधानसिद्धाग्नि
मत्त्वमेव प्रवृत्तेः अत एव च न शूद्रस्याग्न्याधानादावधिकारः तस्याध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावात् आधानसिद्धाग्न्यभावाच्च अध्ययनस्योपनीताधिकारत्वात् यद्यपि च
र्णत्रयस्य रथकारो ... आधानविहितं योगात् ... तथापि ... कर्मस्वधिकारोऽध्ययनविधिसिद्ध
ज्ञानाभावात् न चैवं दर्शपूर्णमासयोः ... अध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावेऽपि रथकारस्य ... आधानमेव
विधिना ... अत्र रथकारस्याधानमात्रेऽधिकारोऽपि ... कर्मस्वधिकारो विध्यभावात् एवं च नैष ११
... किंत्वेतदाधानं लौकिकाग्नि... स्वर्गफलसूचकत्वं ... कर्मविधौ ...
अग्नीनिति ... तस्य सर्वत्र ... अध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावात् आधानसिद्धाग्न्यभावाच्च नान्यत्र कर्मस्वधिका
... त्रैवर्णिकाधिकारत्वात् आधानस्यापि ... त्रैवर्णिकाधिकारत्वात् ॥ ६

अध्ययनविधिसिद्ध=२ यजमानस्य अध्ययनवि: यजमानत्वान्नैव:

पत्न्यास्तु तादृशज्ञानाभावेपि यजमानेन सहाधिकारात् तस्य च तादृशज्ञानवत्त्वात् नैव वचनस्य कार्यसिद्धेर्नोत्तरकालविधौ तस्यानात्मोपकत्वम् ४८

पतिकर्तृकपत्नीकर्तृक=२ गृहं संमार्ष्टि=२ स्त्रीशूद्रौ नाधीयाताम् वेदमेवाध्यापयेत्=३

इति नन्वेवं स्त्रिया अधिकारो न स्यात् तस्या अध्ययनप्रतिषेधे तत्तद्विधिसिद्धज्ञानाभावात् न च तस्ये वेति वाच्यम् यजेत स्वर्गकाम इत्यादौ स्वर्गकामपदस्योद्देश्यसम
र्पकत्वेन पुंस्त्वस्याविवक्षितत्वात् विशेषणत्वादेकत्ववद्विवक्षितत्वेन स्त्रिया अधिकारस्य साधितत्वादिति चेत् सत्यमधिकारः साधितो न तु स्वातन्त्र्येण किन्तु स्वातन्त्र्याभावे नाधिकारः
[illegible] स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वे प्रयोगद्वयस्यापि [illegible] यजमानप्रयोगे पत्नीकर्तृकाज्यावेक्षणादिलोपप्रसङ्गात् पत्नीप्रयोगे च यजमानक
र्तृकाज्यावेक्षणादि [illegible] अतो द्वयोः सहाधिकारः सहाधिकारित्वेन यजमानविद्ययैव पत्न्या अपि कार्यसिद्धेर्न तां विना तस्याप्यधिकार इत्युक्तम् पति
पत्नीभ्यां सह [illegible] इति वचनेन स्त्रिया अधिकारनिर्णयात् निषादस्थपतिं याजयेत् इत्यत्र निषादस्थपतेरध्ययनविधिसिद्धज्ञानविरहेऽपि निषादस्थपतिं याजयेदि
ति वचनात् [illegible] निषादस्य स्थपतिरिति [illegible] निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति कर्मधारयो [illegible] षष्ठीतत्पुरुषः [illegible] लक्षणापत्तेः एतावांस्तु विशेषः
निषादस्याध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावेन तस्यैव विधेस्तत्कर्मोपयिकज्ञानाक्षेपकत्वम् यत्तु पत्नी [illegible] पदार्थाः [illegible] तद्विना [illegible]
[illegible] अध्ययनविधिसिद्धज्ञान [illegible] अतो यथा [illegible] कर्मस्वधिकारिविशेषणत्वमिति एवं सामर्थ्यस्या
प्यधिकारिविशेषणत्वमिति असमर्थप्रतिनिधिप्रवृत्तेः आरम्भानामाम [illegible] सहकारीति [illegible] न च सामर्थ्यं काम्य [illegible] प्रधानविषयम् न त्वङ्ग
समर्थः प्रधानमात्रसमर्थश्च काम्याधिकारी प्रधानविधेरङ्गविधयः [illegible] कर्मसमर्थस्यैव प्रवृत्तेः यथाविनियोगमधिकारात् यदि समर्थस्यैव
प्रयोगाः [illegible] विरोधः स्यात् [illegible] समर्थस्याधिकारः स्यात् न च विरोधोऽस्ति स्वर्गकामश्रुतेः समर्थप्रतिप्रत्तौ विरोधाभावात् असमर्थप्रतिप्रत्यो
नविधेः [illegible] साहित्यलाभाय [illegible] नाम [illegible] अपूर्विकत्वप्रसङ्गात् [illegible] प्रयोगे समर्थस्यैव काम्येकर्मण्यधिकारः नि
त्यनैमित्तिकयोः [illegible] यथाशक्तिन्यायः [illegible] यावज्जीवम् [illegible] यावज्जीवं [illegible] न च यावज्जीवं [illegible] प्रयोगः [illegible] नित्यकर्मसु प्रधान
मात्रसमर्थोऽधिकारी [illegible] नित्य [illegible] फलस्वाम्यबोधकोऽधिकारविधिः
[illegible] विधिः [illegible] प्रयोजनवद्दर्थपर्यवसानम् [illegible] नतु [illegible]
[illegible] साधनस्य [illegible] विधिः स नियमविधिः यथाहुः विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसङ्ख्येति गीयते इति अ
प्राप्तः [illegible] विधिः [illegible] स्वर्गकामो यजेत इत्यादिः [illegible] स्वर्गार्थं [illegible]
नैव विधिरिति [illegible] नियमविधिः [illegible] विधिः स नियमविधिः यथा व्रीहीनवहन्तीत्यादिः अत्र [illegible] विधि [illegible]
[illegible] यवलक्षणिकः [illegible] नियमः सच [illegible]
[illegible] विधिना क्रियते [illegible] नियमविधिः [illegible] अतो नियम [illegible] प्राप्त
[illegible] विधिना [illegible] उभयस्य युगपत्प्राप्तावितरव्यावृत्तिपरो विधिः परिसङ्ख्याविधिः यथा पञ्च

तत्पुरुषकर्मधारय=२
अधिकार:=६
दर्शयति
अत्रादौ वि:
यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति=
अत्यन्ताप्राप्ति विधिनियमविधि परिसङ्ख्याविधि [illegible]=७
सुर्थी समर्थोऽधिविद्वान् [illegible]=
शक्ति
अत्राप्राप्ते सति=
[illegible]=

उद्भिद्बृहस्पतिसवज्योतिर्यागविशेषनामधेयो यो विशिष्टवाचित्वात् स्यात् कर्मार्थान्तरत्वान्नाभावेन नामधेयस्य न नीलशब्दवत् सामानाधिकरण्यम् ॥ ११

प्रातःसवनमाध्यंदिनसवनतृतीयसवनेषु ... पवमानपदमानता ... स्तोत्रविशेषः प्रापा (पवमानपदं=२ ... पवमानस्तोत्रा=२ ... प्राशकादिपञ्चकानां=

त्वेन स्वाभव्यादिति इदं हि वाक्यं न भवत्यविधिपरं तस्य बागतः प्राप्तत्वात् नापि नियमपरं पञ्चनवोः पञ्चनवेन स्तोत्रस्य सर्वेण प्राप्तेः पक्षप्राप्त्यभावात् अतः इदं मैत्र्यप-
ञ्चनवभवत्वानिवृत्तिपरमिति भवति परिसंख्याविधिः सा च परिसंख्या त्रिदोषा श्रौतीलाक्षणिकी चेति तत्र हि वाक्यत्रयस्य श्रौती परिसंख्या एवकारेण पवमाना-
तिरिक्तस्तोत्रव्यावृत्तेरभिधानात् पञ्चपञ्चनवत्वाभवत्वाभावे तौ श्रौती लाक्षणिकी चेति एव विधिनिवाच कस्य पदस्याभावात् अतः पदेकाधित्रिदोषग्रस्ता दोषत्रयं तत्र तदा निर-
स्तकल्पनाश्रवणबाधयश्चेति श्रुतस्य पञ्चनवेनभवत्वस्य त्यागात् अश्रुतस्य च नवत्वभवत्वनिवृत्तिकल्पनात् प्राप्तस्य पञ्चनवेन भवत्वस्य बाधनादिति अपि सिद्धा दोषत्र-
ये दोषप्रत्ययाहर्निषेधप्राप्तबाधश्च तदोषाणां निरस्ततिदिक् तत्सिद्धमेतद् रेवत्याख्यमिति नियमविधायाम्नायस्य मन्त्राम्नानमनर्थकम् एतस्मात् मन्त्राणां प्रयोगसम-
वेतार्थस्मारकत्वेनार्थवत्त्वम् तत्रेयमन्त्रा यत्र यविनियोगकार्यत्वप्रकाशनेन प्रयोजनं सम्भवति तदा तत्र विनियोगः येषां तु न सम्भवति तेषां यत्र सम्भवति तत्रो-
त्कर्षः यथा एषा मन्त्रेण मन्त्राणामित्यर्थं येषां कापि न सम्भवति तेषु श्रवणस्य नवगता हत्यार्थं तत्सर्वथा पि न तेषां नर्थक्यमिति नामधेयानां विधेयपरि-
च्छेदकत्वेनार्थवत्त्वम् तथाहि उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्र उद्भिदादिपदानां नामधेयत्वेन चाविधेयपरिच्छेदः क्रियते गुणेन हि वाक्ये त्वभावमत्वर्थलक्षणाहेतो
न यागोऽभिधीयते यागसामान्यस्याविधेयत्वाद्यागविशेषस्यैव विधीयते तत्र को सौ विशेषः स्यादेतत् यागमुद्भिदाद्युद्भिद्रूपोयागं इति यते उद्भिदा यागेनेति सामा-
नाधिकरण्येन नामधेयत्वे तस्य च यजिसामानाधिकरण्यं नीलोत्पलादिशब्दवत् तेन हि उत्पलमात्रस्यार्थं उत्पलादन्यो नीलशब्दस्यार्थो यो वि नीलगुणः त-
द्गुणयोग्नीलशब्दस्य द्रव्यपरत्वे सामानाधिकरण्यम् किं तर्हि देवदेवत्यामित्यत्र यथा मित्तात्प्रवदहर्षदेवीशब्दस्य हि देवतानत्विनानत्वात्रिः तस्य च तास्यदेवतेति
सर्वनाम्नः सामानाधिकरण्यं सर्वनाम्ना चोपस्थित विशेषणत्वविशिष्टत्वेन विशेषपरत्वम् तत्र कोसौ देवदेवीशब्दोपात्तो विशेषः स्यात् तद्विशेषणामित्तपदसान्निध्यादामित्ताग-
विशेषस्यावगम्यते यथाहुः आमिक्षा देवतायुक्ता वदत्येवेह तद्धितः आमिक्षापदसान्निध्यात् तस्य विषयार्पणमिति तथा सुमेवोपपदस्यार्थः सर्वनामोपनीय-
ते तद्धितैतेनैव यागसंबन्धेन कृत्वाच्छेतति तस्य विधेयवैश्वदेवीशब्दोपात्तविशेषसम्पर्कत्वेनामिक्षापदस्य वैश्वदेवीशब्देन सामानाधिकरण्यम् एवं सामान्यस्याभि-
धेयत्वाद्युगपद्यागत्वयागविशेषसमर्पकत्वेन ... सामानाधिकरण्यम् तस्मात् इह नामधेयानां विधेयपरिच्छेदकत्वं तथार्थवत्त्वम् यथाहुः
नामधेयानां यागविशेषसिद्धिरिति नामधेयत्वं च निमित्तचतुष्टयात् मत्वर्थलक्षणाभयात् वाक्यभेदभयात् तत्प्रख्यशास्त्रात् तद्व्यपदेशाच्चेति तत्रोद्भिदा यजेत पशुकाम इ-
त्युद्भिदादिपदस्य यागनामधेयत्वं मत्वर्थलक्षणाभयात् तथाहि यदि उद्भित्शब्दस्य गुणसमर्पकत्वे तत्र गुणो न तत्र गुणविधानं युज्यते फलपदान्वयकाप्त्तेः नच
त्वे ... फलपदस्य अपूर्वं कार्यं अपेः उच्यते तत्र यागो न फलसमन्वितो गुणविधानं तु मिश्रगुणविधानं युज्यते वाक्यभेदाप-
त्तेः नापि गुणफलसम्बन्धविधानं सम्भवति यदि हि प्राप्ते विधाने नाप्रिमुक्तोपि विधानापत्तेः अनर्थकस्य स्वरूपेण विधानात् हि तेन वाक्यस्यकस्य विद्यविधानाद्दो-
षत्वेन तत्प्रख्या पत्तेः उद्भिदेतेनैककरणसमर्पणे तु गुणस्य करणत्वेनान्वयात् नापि फलम् एतेनोभयाभावेनान्वयात् अत्र गुणफलसम्बन्धविधाने यागस्यापु-
नरुक्तत्वानुपपत्तिरिति चेत् न यत्नेन तत्प्राप्त्यर्थं यत्ववाचकपदाभावात् अत्र सिद्धाभिकरणत्वमित्यत्र मत्वर्थलक्षणामिति चेत् प्राप्यमाणतया करणत्वस्य लघुत्वेन तत्स-
त्वलाघवाय प्रकृतत्वात् फलाय विधीयमानोऽपि यागे तत्कारकत्वमापद्यते स प्राप्यस्वस्य चाप्राप्यत्वम् करणत्वं च निश्छापाकीर्तितानुवचम् किंच गुणफल

यागे न पशुं भावयेत् यागं चोद्भिदा भावयेदिति=५ यज्ञानर्थक्यापत्तेश्च ॥ २ यागे भावना=२

प्राणाः प्राणाः कौषीतकी ... खरूल ... सवनमहदिति=१
नाम ... १२ ... अग्न्यनाधायम्पच्च नवभवत्वानिवृत्तेः=
अर्थस्य प्रकाशनं प्रयोजनं=६। परिच्छेदक तेनपरित्वान्तरितिः साचस्मात् नामधेयत्वं विशिष्टे वस्तुस्था पन्नम्=७। उद्भिदसं
उपपदसर्वनामतद्धितानामे कार्थता=
नामधेयस्य यजि नहि करणेन नामधेयस्य विधित्वमेतिविशेषणेन हि अर्थे ... नामधेये लघुः कर्तृ ... =८ उद्भिदा पशुं भावयेदिति=६ ... पदस्यार्थसम्बन्धिता विधिरिति=७
निवृत्ति ... भावे=
उत्कर्षितम्
उद्भिदा यजेत=८
तद्धितस्येवविषयपति हरीनम्=
पशुं भावयेत यागेन न यागं चोद्भिदा=५
यागादि ... उद्भिदा ... नापक्षं भावयेत् ...

उण समर्पकत्वे तेन मत्वर्थं लक्षयित्वा गुणविशिष्टकर्मविधानं स्वीकार्यमुद्भिदा यागेन पशुं भावयेदिति कर्मनामधेयत्वे तदुद्भिदादीनां = ८

करणीभूतो ऽद्भिदिति करणत्वेन = ३

समसेनापि ... भावनेति समभिव्याहारात् = ५

सम्बन्धविधाने करणीभूतो गुणस्त्रिवृत्त्वं वा करणत्वेन फलोद्देशेन विधेयम् । तत्राद्ये पक्षे करणत्वस्य गुणोपसर्जनत्वेन प्रतीतिर्लक्षणयैव वाच्या । तृतीयाप्रत्ययार्थत्वात् धात्वर्थे-
नोपस्थितेः । यदापि गुणनिष्ठकरणत्वं फलोद्देशेन विधेयं तदापि फलभावनायां करणत्वेनान्वययोग्यगुणनिष्ठकरणत्वोपस्थितिर्लक्षणयैव वाच्या । तृतीयाविहित-
स्य करणकारकस्य क्रियायामेवान्वययोग्यस्य करणत्वेनान्वययोग्यत्वात् । करणशब्दे नामिति हि करणकारकत्वेनान्वययोग्यं न तृतीयाभिहितं करणशक्तिव तृतीया-
[illegible] करणत्वेनान्वययोग्यगुणनिष्ठकरणत्वोपस्थितिर्लक्षणयैव वाच्या । न तु गुणपदोपस्थितकरणत्वं स्वर्गकरणीभूतस्य वा गुणस्य यस-
लभावनायां करणत्वं तदपि लक्षणयैव वाच्यम् । श्रूयमाणायास्तृतीयाया गुणमात्रसम्बन्धप्रतिकरणत्वाभिधानात् । एवं च तत्र त्वेन च तत्र कारकीभूतगोदोहनादेः प-
सुर्येत्वे समभिव्याहारादित्युक्तम् । अनन्वय गुणफलसम्बन्धविधाने धातोरत्यन्तपरार्थादिबहुदोषत्वात् उद्भिदा गुणसमर्पकत्वेन गुणविशिष्टकर्मविधानमेव स्वीका-
र्यम् । तथा च तत्रापि यजिना लक्षणेन करणत्वमात्रं लक्ष्यम् उद्भिदा स्वत्वं च प्रकृतेऽपि न मत्वर्थमात्रं तत्रापि गुणफलसम्बन्धविधानाज्ञानं भवति धातोरत्यन्तपरार्थादिक-
लक्षणमेव धात्वर्थस्य फलोद्देशेन विधानात् । अनन्य उद्भिदा स्वत्वं न मत्वर्थलक्षणा । गुणत्वे यजिमामात्राधिकरणेन तस्यान्वयसम्भवात् । उद्भिदा यागेन पशुं भा-
वयेदिति संभवति । [illegible] लक्षणया पि तेन पुरुषा सन्निकृष्टविधानं तत्समानमेव तेन सामेन यजेत इत्यादिषु सामपदस्य यागनामधेयत्वापत्तौ गुणविधित्वेन
लक्षणत्वेन गुणपदेन विनिवाच्यम् । सोमपदस्य लक्षणया रूढत्वेन यागनामधेयत्वानुपपत्तेः गमत्वाल्लक्षणाप्राप्ते । उद्भिद्वत् स्वत्वं नैव वाच्यो ऽर्थोऽस्तिकः स्थितत्वसिद्धः । उद्भिदा तेन
नेति यागस्य गुणरूपयागोपि फलोद्देशेन [illegible] पत्तेः । तस्मिन् स्वशब्दस्य स्वत्वार्थं लक्षणाभ्याम् कर्मनामधेयमिति चित्रया यजेत पशुकाम इत्यत्र चित्रा शब्दस्य वाक्यभेद-
भयात् कर्मनामधेयत्वम् । तथा हि तत्रापि गुणविशिष्टयागविधानं सम्भवति । दधि मधु पयो घृतं धानाः उदकं तण्डुलाः तत्संसृष्टं प्राजापत्यमित्यनेन विहितत्वात् यागस्य वि-
शिष्टविधानानुपपत्तेः । यागस्य फलसम्बन्धे गुणसम्बन्धे च विधीयमाने वाक्यभेदः । अथ चित्रा शब्दात् स्त्रीत्वस्त्रीत्वयोः प्रतिपत्तेः स्त्रीत्वस्य च स्वभावतः प्राप्तिः । अत्र
रूपादिद्रव्यकर्मणि निवेशायोगात् स्त्रीत्वं न वा केवलं प्रकृते अनेककर्मणि गुणविधानं किन्तु प्राप्तिद्रव्यककर्मणि । तत्र वाक्यभेदादनारभ्याधीनत्वात् नारभ्याधीनानां च प्रकृतेषां
द्विरुक्त्वा द्विस्तिन्यायेन प्रकृतिगामित्वात् प्राप्तिद्रव्यकानां च यागानां दैत्यस्य चेतरोऽपि सिद्ध्येत् न्यायेनाग्नीषोमीयपशुके लिकत्वात् । दैवत्वे गुणे नेन वाक्येन विधीयते दैत्यस्य च
ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन स्वतन्त्रफलाकाङ्क्षायागभावात् पशुकामपदेन फलसमर्पकत्वम् । किन्तु अग्नीषोमीयपशुजेनाङ्गतया प्राप्तकामानुवादः । तथा च तत्र वाक्यभेदः इतिचेत् न । तथा
पि दैत्योत्पत्तौ चित्रत्वस्त्रीत्वविधानेन वाक्यभेदात् । विशिष्टकारकविधाने पि गौरवं तल्लक्षणा वा वाक्यभेदः । एवं कारकस्यापि प्राप्तत्वेन विशिष्टविधानानुपपत्तेश्च पशुकाम-
पदस्यापि स्वरसतः फलपरस्य कामनानुवादत्वेनानर्थक्यापत्तेश्च । न च नियमतः पशुजेन कामनो भवति कामनानन्तरागेव केन चिद्धेतुना पशोर्भावात् । तथा च पशुका-
मपदस्य नियमत्वं न वाच्यः । दैत्यस्योऽग्नीषोमीयपशुस्त्वान्वयरूपत्वेन नञ्स्त्रीत्वविधानानुपपत्तेश्च । प्राप्तिस्तापागमनुवादेन वाजिनविधानवत् कुत्रसार एवाग्नीषोमीयस्य इति
विशेषविहितत्वस्य सन्निधिपठितेन च कर्मसमाङ्गत्वेनानारभ्याधीतेन सामान्यशास्त्रेण विधानानुपपत्तेश्च पाशुकदशपाक(?) रुद्रहरतसाप्ददपणविधानम
प्रयमाणं दर्शीपोमीयपशुवादेन चित्रत्वस्त्रीत्वविधानस्य सारस्वतीमेषातिदाक्षविहितयागाङ्गमेषानुवादेन तद्गुणविधानं स्यात् विज्ञेयेतिस्त्रीकारकानुवादेन चित्र

करणत्वेनभावयेत्त = २ विनापि तृतीयाम् = ३

गोदोहनस्वत्वपशुभावकोपि करणत्वं किन्त पः प्रत्ययत्त्व = ६

करणत्वस्य

उद्भिदिस्य यागस्य करणत्वेन पशुभावयेदिति यागेन करणत्वमिति उद्भिदा पशुं भावयेदिति = ४

लक्षणाभावात् ... त्वे = ६

त्रि ... चित्रत्वस्त्रीत्वविशिष्टपशु = ५

चित्रत्वेन स्त्रीत्वेन पशुं भावयेदिति वार्यं तेन भावनायां करणत्वेन स्वरूपं = ५

स्वप्र १३ त्वमात्रविधानात् नत्वग्राकृतेन कस्य स्वार्थवर्णो नैमित्तिकाह्वानविरुत्वविधानेयुक्तमिति वाच्यम् उपदिष्टेन चित्रत्वेनातिदिष्टस्य वर्णान्तरस्य बाधोपपत्तेरिति चेत् मैव
म् नहि चित्रयेत्येके नपदेन स्त्रीकारकं स्वार्थे ग्राह्यमित्यनुरूपचविधानं सम्भवति एकप्रसरत्वाभङ्गलक्षणवाक्यभेदापत्तेः उद्देश्यविधेयभावस्यानेकपदसाध्यत्वात् अत्र च चित्रत्वं फलं च दधिमध्वित्यादिविहितस्य=२
दधिमध्वित्यादिविहितस्य= तृतीयश्रुतेः प्रथममत्यर्थं मत्वर्थापत्तिविशिष्टमत्वविधानेन भस्याद्वादेनप्राप्तस्य विधिरिष्यतेकरनीये मैत्रेपरत्र वादेन चित्रत्वविधाने फलपदानर्थक्यापत्तेश्च उभय
विधानेवाक्यभेदात् प्रकृतस्य च यागस्य फलाकाङ्क्षाया अनिवृत्तेः विश्वजिन्न्यायेन फलकल्पने गौरवात् दधिमध्विज्याप्रयुक्तत्वाविवाक्येन तस्याधिकारवाक्यस्य प्रतिपत्तेः
वाक्यताबाधेन वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च चित्राशब्दस्य कर्मनामधेयत्वेन प्रकृते स्वर्गकामेनेति फलाकाङ्क्षस्य फलसम्बन्धमात्रकरणेन वाक्यभेदः प्रकृतापारादेरनेकद्रव्यकत्वे
न चित्राशब्दस्य तत्रोपपत्तेः तस्मिन्वाक्यभेदभयाच्चित्राशब्दः कर्मनामधेयमिति अग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्राग्निहोत्रशब्दस्य कर्मनामधेयत्वे तत्प्रख्यशास्त्रात् तस्य गुणस्य
13 व्यापकस्य प्रापकस्य प्राप्तस्य विद्यमानत्वेनाग्निहोत्रशब्दः कर्मनामधेयमित्युपादान् तथाहि विधिना तावत् तदेव विधेयं यदप्रकारान्तरेणाप्राप्तम् अप्राप्तिश्चास्य मत्वर्थे
दित्याग्निहोत्रशब्दस्य गुणविधित्वे ध्यानस्यानन्वितविधेयः स प्राप्तान्तरेणाप्राप्तः कथमिति चेत् उच्यते यदि तावदग्नौ होत्रं यस्मिन्निति सप्तमीसमासमाश्रित्य होमा
धारत्वेनाग्निर्विधेयः स्यात्तेन दध्ना यदाहवनीये जुहोतीत्यनेनैव प्राप्तत्वात् हि त्वं सम् अथाग्नये होत्रमस्मिन्निति चतुर्थीसमासमाश्रित्य [illegible] निरूपदेवतात्वेन
अग्निप्रजापत्युभय= समर्पणं न इति चेन्न शास्त्रान्तरेणाप्राप्तत्वात् किन्तु शास्त्रान्तरमिति चेत् श्रुत केचित् यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोतीति शास्त्रान्तरेण होमान्तवादे नाग्निप्रजापत्योर्वि
धानान्नाग्निहोत्रपदं देवतासमर्पकम् उभयविधाने वाक्यभेदः परस्परनिरपेक्षविधाने द्विवाक्यभेदः स्यात् अथ यदग्नये जुहोति प्रजापतये जुहोतीति प्रत्येकं विधिद्वयम् परस्परसापेक्ष विधाने वाक्यभेदाभावात्=
रात् तत्र द्वयमेव परस्परसापेक्षस्येन पदद्वयस्यानेकार्थत्वाद्वाक्यभेदः अत एव समित्यादौ दक्षिणां ददातीति वाक्यविहितदक्षिणावादेनापि ...
निरपेक्षविधाने= अग्न्याद्यभ्यासजान्यायेन ब्रीह्यस्य पदार्थ इति साध्यमानस्य तस्य हात्यनं दक्षिणेति वाक्येन गवादीनां विधानं दृष्टम् मा अस्य सङ्कल्पे परस्परसापेक्षता गवादीनां
विधानेन वाक्यभेदाभावात् अथ यथा हिरण्यं वाटेन्नावेक्षा गवादीनां विधानं नैव सङ्गच्छते इति अग्निप्रजापत्योस्तु देवतयोः सतोः समुच्चयो न तु समुच्चितयो देव
त्वे प्रत्यक्षकारकविभक्तिश्रवणात् चकारार्थस्यवकारकार्थो नान्वयात् सम्प्राप्यत्वात् अत एवाग्नीषोमादिवदग्निप्रजापत्योर्देवतात्वम् अयमेव आपाद्य ... अग्न समुच्चितयोर्देवतात्वाभावात्=४
ये च प्रजापतये च सायं जुहोतीति वाक्येनाग्नेः प्रापकहोमात्रवादेन प्रजापतिविधानात् तद्विनिगमनाविरहादुभयविधानं युक्तमिति वाच्यम् विधिना हि तदेव वि
धीयते यत्प्रकारान्तरेणाप्राप्तम् तत्र यद्यनेन वाक्येन सायंकालीनविधीयते सायं जुहोतीति वचनान्तरेणाप्राप्तत्वात् तथापि निरपेक्षविधीयते अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति
मन्त्रवर्णाद्देवताप्राप्तत्वात् मन्त्रवर्णस्यापि देवतासमर्पकत्वमस्त्येव अतएवोपांशुयाजे विष्ण्वादीनां मान्त्रवर्णिकदेवतात्वमभ्युपगतम् नन्वेवं प्रजापतिर्देवता यावत् बोधः मन्त्रवर्णाद्देवता नैदेवतौ=५
देवतात्वं= स्यात् उच्यते अहि प्रजापतेर्देवतात्वमभ्युपगम्यते अग्नेस्तु मान्त्रवर्णिकं तत्र सायंदेवतेति देवतात्वेन विहितस्य रणत्वयोपि देवतात्वेन तर्थी स्मरणं नास्ति सम्प्रदानेच तत्
चीति सम्प्रदाने तस्याः स्मरणात् तथापि प्रत्यमानं इष्टोद्देश्यत्वं तावद्देवतात्वम् तच्च सम्प्रदानस्वरूपान्तर्गतं सम्प्रदानं सहयोद्देश्यत्वेन लिङ्गतिः स्वरूपत्वस्य सम्प्रदान १३
त्वात् अतश्च तर्थीतः सम्प्रदानैकदेशतया देवतात्वप्रतीतिरस्त्येव मन्त्रवर्णेन तु न देवतात्वप्रतीयते किन्तु विधिमात्रमात्रम् अतश्च मन्त्रवर्णस्य तत्त्वीनोद्बलत्वः यथाहुः।

प्रजापतयेस्यत्र ३ होमाधारः=

तदितेन च तत्पक्षे वा मन्त्रवर्णेन वा पुनः देवतायां विधिसिद्धत्वे तत्पदं परमिति प्रत्यक्षप्रबलप्रमाणबोधितप्रजापतिदेवतया दुर्बलप्रमाणबोधितायै बाधः १

स्यादिति चेत्सत्यम् यद्यप्यत्र प्रजापतये जुहोतीति केवलं प्रजापतिविधानं स्यात् तदा पुनस्तत्र प्रजापतिर्मन्त्रवर्णप्राप्तमग्निसूर्ययोस्तत्संसृष्टिनो होमोद्देशेन वि

धीयते समुच्चितो न च विधानापेक्षया यतः प्राप्तमग्निसूर्ययोस्तत्संसृष्टितः प्रजापतिमात्रस्य होमोद्देशेन विधाने लाघवात् अतस्तत्र बाधकत्वे निरपेक्षविधानाभावान्न

यथा च तत्र तत्राग्निप्रजापत्योरेकहोमोद्देशेन विधानान्तरस्यार्थत्वे नैविकल्पप्रसक्तेः प्रजापतेर्नैव बाधकत्वमग्निबाधकत्वे समुच्चयविधानात् एवं मन्त्रवर्णप्राप्तमग्निसूर्ययोस्तत्सं

सूर्याग्निदेवत्वं सृष्टित्वप्रजापतिविधानेऽपि विनियमनाविरहान्न बाधकत्वमिति तत्स्वरूप यत्त्वग्नेर्मान्त्रवर्णिकत्वं यद्यग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति मिश्रलिङ्गमन्त्रवर्णबलात् सायंहोमप्र

हि देवतात्वापत्तिरिति तत्र अग्निसमुच्चितप्रजापतिविधानवत्सूर्यसमुच्चितस्यापि विधानात् प्रबलप्रमाणबोधितेन प्रजापतिना मन्त्रवर्णप्राप्तस्य सूर्यस्य बाधितत्वात्

यत्त्वग्नेर्मान्त्रवर्णिकत्वे प्रजापतिविधेरेकेनैव वाक्येन सिद्धे द्वे यच्च प्रजापतये च सायं जुहोतीति पक्षस्यार्थाय च प्रजापतये च प्रातर्जुहोतीति वाक्यद्वयं व्यर्थमिति तत्र यदे

हार्थं यदि प्रजापतिमात्रविधाने विवक्षितं स्यात् सायं होमेऽग्निसमुच्चितप्रजापतिविधानं प्रातर्होमे सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति मन्त्रवर्णप्राप्तस्य सूर्यस्य समुच्चितप्रजा

पतिविधानं न विवक्षितम् न चैतदेकेन वाक्येन सिद्ध्यति अतोऽर्थवद्वाक्यद्वयम् यत्त्वग्नेर्मान्त्रवर्णिकत्वे मन्त्रवर्णस्याग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोतीति वाक्ये

न सायं होमे विनियुक्तत्वात् तस्य काश्यपस्याग्रे प्रजापतिसमुच्चितस्य तत्र देवतात्वावगतेर्यदग्नये च इति वाक्ये सायंशब्दो व्यर्थ इति एवं यत्सूर्याय चेति वाक्ये प्रातःशब्दो

व्यर्थ इति किं च मन्त्रवर्णेन ज्योतिष्ट्वगुणविशिष्टस्याग्नेः प्रकाशनादिति विशिष्टस्यैव देवतात्वापत्तेरिति तदपि न होमाङ्गवाक्येन देवताद्वयविधानेऽपि मन्त्रवर्णयोर्लिङ्गाद्देव

तात्वं प्रतिपन्नं वा न विधानेनैवेति न कथं ज्योतिर्गुणस्यापि विधिपदेन प्रतिपन्नत्वेनैतद्विधाने विहितत्वेन सायंप्रातःशब्दयोः सार्थक्यम् मन्त्रविधिविधीयमानयोर्य

च योऽवयवस्यापि तत्र प्रतिसमवाये काश्यपयोर्देवतापादवस्थापितत्वात् मन्त्रवादत्वाद्विशेषो वचनमिति मान्त्रवर्णिकत्वेऽप्यग्नेः केवलस्यैव देवतात्वेन गुणविशि

ष्टस्य यदग्नये चेति वाक्येन एकोऽङ्गविधिरयं तत्र च केवलस्यैवाग्नेः संकीर्तनात्केवलस्यैव देवतात्वावगतेः यथाहुः याज्यायाज्ये विश्वादेर्मान्त्रवर्णिकत्वेऽपि न गुणविशिष्ट

स्य देवतात्वम् विश्वरूपाभ्युपगमस्य पूर्वादेः केवलस्यैव संकीर्तनादिति अतस्तन्मान्त्रवर्णिकत्वे देवताभावाद्देवताद्वयविधाने च गौरवापत्तेरग्नेः प्राप्तमग्निमनू

द्य तत्समुच्चितः प्रजापतिरेवात्र विधीयते होमाङ्गवादे नैमित्तिकविधिरेव वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च न च चकारस्य वा वाक्यभेदः इति वाच्यम् चकारस्यापि समुच्चयः तत्समु

च्चये यदि चकारः प्राधान्येन त्वया तदा प्रधानस्यानेकत्वेऽपि पाठक्रमसङ्ग्राहकत्वाद्वारूप्यादिविशिष्टकर्मविधाने एवं कारकद्वयसमुच्चयविधाने वाक्यभेदो न स्यात् न च च

कारः समुच्चये प्राधान्येन तत्र नैमित्तिकोपसर्जनत्वे नैवाङ्गविधानात् अन्वये दर्शमेभ्यः कारकस्य समुच्चयपक्षे होत्रे लक्षणेऽमतिपादितम् समुच्चयपक्षे होत्रे तत्प्राधान्ये

नैव तेन चकारः यदि हि प्राधान्येन तु यो न तदा तत्र तिप्पन्नः समुच्चयो द्वन्द्वक्रियायोगेः संबध्येत समुच्चयः शोभनः समुच्चयो द्वन्द्वादिवक्ष्यमाणनयसूत्रगणवारितप्रयोगः

स्यात् अतस्तत्र चकारः समुच्चये न प्राधान्येन तत्र नैव प्रधाने समुच्चयविधानान्नवाक्यभेदो भवेत् किं तु कारकद्वयोपसर्जनत्वेनैवसमन्वये समुच्चितमग्निप्रजापतीइति

प्रधानद्वयविधानेन वाक्यभेदः स्यादेव तथात्र होदेवेतमस्मार्गे कतविधाने यदा पिच कारः समुच्चये प्राधान्येन तु यान्न्या पितस्य कारकद्वयं प्रतिपादितत्वान्नवाक्यभेदम्।

समुच्चयपक्षे तु चकारस्याप्राधान्येन समुच्चयवाचित्वे पक्षद्वयेऽपि द्वयोः समुच्चयरतिवद्द्वयवविदिरयोर्नाम्नायप्रयोगः स्यात्॥२

अथ हि संप्रदानमेकमेव हि कारकम्
अग्निप्रजापत्योर्भयपदसम्बन्धम् =२

समुच्चयः २

आहुत्याद्विगुणत्वान्वीकाभेदः =२

स्था० प्र०
१४

विभक्तमिति तत्कारकद्वयस्य क्रियोपसर्जनत्वेन समुच्चयोपसर्जनत्वाभावात् कर्तृत्वानुपस्थितेः दिकारकं क्रियायामन्वयेन संबध्यते कारकसमुच्चयः करणसमुच्चय इ
ति विभक्तमिति तेन क्रियायैव कारकाणां तत्त्वेनान्वयात् अन्यत्र कारके गौणत्वमात्रः सं कारकोपसर्जनत्वेनैवान्वयेन कारकद्वयं च प्रधानम् एकोद्देशेन च प्रधानद्वयविधा
ने वाक्यभेद एव यथाहुः अनेकपदसंबद्धं यद्येकमपि तत्त्वकम् तथापि तद्देवाह तेः प्रमेयं नैव विधीयत इति यत्तु पयसा दध्ना तण्डुलैर्वा दैनगवादीनामनेकेषां विधाने न वा
क्यभेदस्तथा कारकद्वयविधानेऽपीति तत्र न हि गोसाध्यत्वेन सिद्धत्वात् दैत्यानुवादेन गवादयो विधीयन्ते उत्तरीत्या वाक्यभेदप्रसङ्गः चकारेण कथंचित्समुच्चितारोपिता
वादीनामनेकेषां द्रव्याणां संयोगात् विधाने वाक्यभेद एव अर्धर्यवप्रायोयोगात्म्या दैत्यस्य द्वादशधा तानि मयन्त्र प्रयुक्त दशमत्वेन चास्यैकवाक्यत्वमित्युक्तं दशमे अ
तो नेत्रवाक्ये भयविशिष्टादतिरेणवृद्विधीयते विशिष्टविधानाच्च न वाक्यभेदः अत एवमुपार्थसारथिमिश्रैः दृष्टा मे तत्र तत्र सोमयागविशिष्टा विधीयते अतेकगमयाः इत्येके
कारदृष्टानां विधी यत्र रतिचोक्तम् तृचे च क्रत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति इति वाक्यात् वैयक्तम् नैषाः अनुवादत्वात् अतिक्रमसम्बन्धपरत्वाद् दक्षिणाया सामर्थ्यात् दक्षिणादिकं च म
साध्यत्वादीनां च तस्य विध्यः स्यात् एतेन दधिसत्ते च न भवति सवितृस्याह स्यः दिगन्तरस्य यजननिमित्तत्वेन रम साध्यत्वं तृणमूलं विन्यासभावस्य तत्रीयः प्रसक्तत्वात् अत
स्त्रेगोसाध्यत्वस्य सिद्धत्वात् विशिष्टविधानात्तत्र वाक्यभेदः यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोतीति तत्र विशिष्टविधानं होमस्याग्निहोत्रं जुहोतीति नेन प्राप्तत्वात् अतस्य होम
नुवादेन समुच्चितोभयविधाने वाक्यभेदात् उद्देशात्प्रत्येकं नानेन वाक्येन देवताद्वयं विधीयते किन्तु मन्त्रवर्णप्राप्तमनूद्य तत्समुच्चितः प्रजापतिर्होमो हविषा न विधीयते अतस्य
नेदं मन्त्रः कापकं किं तन्मन्त्रवर्णेपव अग्नस्यैतेनाग्नेः प्राप्तत्वाच्चाग्निहोत्रपदे देवतासमर्पकं किं तर्हि नामधेयमेव न त्विह मन्त्रमुख्यप्रशस्ता दग्निहोत्रशब्दस्य कर्मनामधे
यत्वमिति एवं प्रयाजेषु समिदादिदेवतानां समिधो यजतीत्यादिषु समिदादिशब्दानां तन्मन्त्रवर्णप्राप्तत्वात् सिद्धा यजतीत्यादिषु समिदादिशब्दानां तत्प्रख्यशास्त्रान्नामधेयत्वम् य
थाहुः विधित्सितगुणप्राप्तिप्रसिद्धान्यस्य नत्वेन तस्मात् तन्मात्रपण्यार्थमिति नामत्वमिष्यते इति केचित् अपरे तु नाभिचरन् यजेत इत्यत्र श्येनपदस्य कर्मनामधेयत्वे तद्व्यपदे
शात् तेन श्येनपदे श्यैनोपमाने तद्व्यपदेशादुपपद्यते इति यावत् तथाहि यदि श्येनपदेन सन्निधिर्भवति तत्र श्येनपदेनोक्ते यः स्यात् तदर्थवादेन समस्तत्वेन तिःकार्या न च यथा वै श्येनो
निपत्यादत्ते एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यं निपत्यादत्ते यस्याभिचरन्नेनेति अर्थवादे श्येनपदेनुः स्तावैशः श्येनेनोपमाने नार्थाऽनुपपत्तिः क्रियमाणत्वात् न च श्येनोपमानेन सम्पद्यस्तावत्
स्तावनेष्येपमानोपमेयभावस्याभिन्नत्वात् यत्र तच्छ्येनसंज्ञकेन यागो विधीयते तत्रार्थवादेन श्येनोपमानेन तत्प्रस्तुतिः कर्तुं शक्यते निश्येनपदस्य तद्व्यपदेशान्नाम
धेयत्वम् न त्विहैमिनिमत्तत्वम् यान्नामधेयत्वम् इत्यन्निशिष्टगुणबलीयस्त्वमपि पञ्चमं केचिन्नामधेयत्वनिमित्तमाहुः वैश्वदेवेन यजेत इत्यत्र वैश्वदेवशब्दस्य कर्म
नामधेयत्वं गुणविशिष्टगुणबलीयस्त्वात् उक्तमन्वर्थलक्षणादिप्रकारचतुष्टयासम्भवात् तथाहि न तावन्मत्वर्थलक्षणाभयान्नामत्वं वक्तुं शक्यम् वैश्वदेवेनेति तद्धि
तेनेवमत्वर्थस्य यागमात्रेऽन्वात् सा स्यादेवतेत्यसि अर्थेन तद्धितस्मरणेनाप्रसक्तत्वात् न हि तावन्तस्य यज्ञपित्सा तद्विधेरितिस्मृतेः एकोद्देशेन विधित्सितगुणसमवगतेन
यागेऽन्वेतावाक्यमुपस्थितत्वाविचित्वात् अतो विधिवाक्यानुपस्थितत्वाद् गुणेनेस्थितेयागमेत्वाभ्यश्यौ मिश्रयतीति तयागे मत्वर्थलक्षणा विश्वेदेवानामेकदेवताविधा
धानन्तु वाक्यभेदः नापि तत्प्रख्यशास्त्रान्नामत्वम् यत्र हि विधित्सितगुणस्य ततः प्राप्तस्तत्र तत्प्रख्यशास्त्रान्नामत्वम् यथाग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र नामत्वं गाविदि

विशिष्टविधाने =

यदग्नये चेति =

विधित्सितगुणप्रा
प्तेः = ४

उपमानकरणात् =

मत्वर्थलक्षणाभयाद्वा
क्यभेदभयात्तत्प्रख्यशा
स्त्राद्व्यपदेशाच्च =

गोसाध्यत्वे इति =

होता आचार्यः

विशिष्टविधाना
भावात् =

अग्नेः दीमतामिन्द्रबुद्धि
नप्रजापतिविधानात् =

१४

वैश्वदेवेन यजेत =

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुं
सावित्रं द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं पौष्णं
चरुं मारुतं सप्तकपालं वैश्वदेवीमामिक्षां
द्यावापृथिव्यमेककपालमिति =

वैश्वदेवमामिक्षेति चोक्तत्वात् = २ सप्तस्तु विश्वेदेव वैश्वदेवेन यजेतेति = ५ विश्वेदेवविषयत्वकल्पनात् नत्वग्नेः शास्त्रवशात् =

ते ... वैश्वदेव... विशेषदेवताः प्राप्ता वैश्वदेव्यामिक्षेति तत्प्राप्तिसमर्थं नेयमप्राप्तवाद्वैश्वदेवेन यजेतेयमनेन नत्वग्नेर्हि यानेन न त्वग्नेः शास्त्रमतत्वेन तु तद्दशानाम तं सा
त ... यागस्ये वैतन्नामेति वाच्यम् वैश्वदेवेन यजेतेति वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः नच वैश्वदेवशाहस्यामिक्षायागमात्रनामत्वे सर्ववैयर्थ्यं नेति न्यूयेतेति वाच्यम् नचत
दति विभक्तिकं चिन्त्यम् प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेतेति विधीयमानस्य प्राचीनप्रवणदेशस्य विना गुणेन द्रव्यमामिक्षायाग एव सम्बन्धोपपत्तेः विश्वदेवसत्त्व
त नेद्रव्या ... यागनामत्वे तु वैश्वदेवेन यजेतेति वाक्यानर्थक्यं तदाहुर्नेतिनामधेयागमात्रं ... तु वादे च कृतनीमासदत्ता समवायि नाम नामधेयं नामधेये
स्वदेवपदे होता नामधेयत्वं सिध्यति एवं च प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र वैश्वदेवशाहे ना होयागान्तरविधौ प्राचीनप्रवणविधानं ... सिद्धं भवति नेदावामसे नेन वाक्येन
मित्तायागएवप्राचीनप्रवणदेशसंबन्धः स्यात् अन्यथा तु सयागेषु प्राचीनप्रवणदेशासम्बन्धे ... प्रयोजनम् एवं च वैश्वदेवशब्दो ... नामधेयम् नच तत्र तत्र
त्वेवमाक्तंनिमित्तं भवति सर्वत्र विश्वेदेवाप्रापेः अतोऽत्र वैश्वदेवशब्दस्य सर्वत्र अग्रेषामनामधेयत्वमिति नापितद्व्यपदेशात् ... परेशास्यानुपसंभवात् अतश्च वैश्वदेवश
ब्दस्य नामधेयत्वेऽऽकम कृतत्वेनैव ... निमित्तसाधुर्यात्तत्संज्ञात्वमेव नमित्तम् तथाहि वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र नवावदप्रकृतकर्मान्तरवादेन देवताविधानं
संभवति तेषामनात्रपास्थितेः नापि देवताविशिष्टकर्मान्तरविधानं सम्भवति गौरवापत्तेः अग्नीषोमीयमनयागतिकलिङ्ग विरोधात् अनेनेन वाक्येन प्रकृतकर्मान्तर
वादेनदेवताविधिपरत्वं वक्तव्यम् नचतत्सम्भवति तेषां अनाविशिष्टपाद्याद्यवरोधात् आकाङ्क्षायाहि सम्बन्धो भवति आग्नेयादिषु का ना ... देवताकाङ्क्षाविशिष्टे
रम्यादिविधिवति ... विश्वदेवविधानं युक्तम् अतस्त्वानिषिद्धेषु गुणवलीयस्त्वाद्वैश्वदेवशाहस्यकर्मनामधेयत्वमस्ति यथाह: गुणान्तरावरुद्धत्वान्नावकाशो
गुणान्तरः विकल्पापि नैवैतस्मात्तत्स्याप्यैवम्प्रजानतीति ... यः शाहोयत्वकर्मणि यद्गुणसम्बन्धं बोधयति स चेत्सम्बन्धः प्रास्तान्तरप्रतिपन्नस्तदा तस्य प्र
द्रव्यसम्बन्धे नामधेयत्वं तत्प्रख्यशास्त्रात् तद्व्यपदेशात् तत्त्वं विधिवाक्यवादो वेत्यत्रवादः तन्निर्णयो यथाऽग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र बोधकशास्त्रान्तरं विधिरेव वैश्वदेवशाहस्य विश्वेदेवसम्बन्धं
कर्मणि बोधयति विश्वेदेवसम्बन्धस्याप्यस्ति यद्विश्वेदेवाः समयजन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमित्यर्थवादात् तद्गतः नच विधिरेव तत्प्रख्यशास्त्रं नार्थवादस्य तत्किन्त्वि
त्यमाणामस्ति अतएव ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र ज्योतिष्टोमशब्दः तानि वा एतानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमा इत्यर्थवादावगतज्योतिःसम्बन्धनिमित्तो हृत्यं सोमयागं
नेयप्रवृत्तमानस्तत्प्रख्यशास्त्रान्नामधेयं भवति एवं प्रकृतेऽपि द्रष्टव्यम् पञ्चमप्रकारकल्पने मानाभावात् अतएव वैश्वदेवाधिकरणवार्तिककारैरेव मुपसंहृतं तत्प्रख्यं च
येवच वैश्वदेवनामधेयत्वमिति पञ्चम्यन्यनिषिद्धे गुणवलीयस्त्वे तदङ्गेन विधप्राभावप्रसङ्गादुपयमात्रम् तत्सिद्धं तत्प्रख्यशास्त्राद्वैश्वदेवशाहस्य कर्मनामधेयत्वमिति
नत्वप्रख्यसामाधिकरण्येऽन्नत्वात् पुनर्न्यायातीतादोषु यजिकल्पनं सोमेन यजेतेतिवत् यजेतेति ... तेन न्यायेन वैश्वदेवामिक्षामात्रापि यजिकल्पनमात्र वैश्व
देवेन यजेतेति प्रत्ययवयजिः तेः एवं चाग्नेनेतावोर्विदेवताविशिष्टकर्मविधानमस्तु तेषां वचनात् कारक्षात् वैश्वदेवामिक्षेतिद्रव्यविधानमस्तु एवं च नवाकाङ्क्षाद्यपरत्व
वादकत्वेनाग्नेयादीनामग्नीषोमीयमनयागतिकलिङ्ग विरोधो भवेदिति चेत् मैवम् वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र यजकस्यानेनामिक्षात् किमत्र वादेन विधीयतरहित कल्प्यम् विश्वेदेवैर्वादेन
विधानेद्रव्यस्य देवनाकाङ्क्षा नमेवस्थाप्ययागाङ्ग नाम ... किन्तु वैश्वदेवी शाहो देवनानद्धिता ... नामिता प्रवेनप्रवरस्य ... कल्पनं विश्वदेवानुवादेनच वादे विधानं वैश्वदेवीशाहेनैतदाः

इदवदेवतयोर्हियागाद्य त्वमेव प्रसिद्धत्वम् = वैश्वदेवेन यजेतेतिवाक्यविधिर्न स्तीति = ५ तन्नित तेन : हि वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र

वैश्वदेवगुणसंबन्धनिमित्तो यागीति वाक्यं = ४
अग्रहणकर्मणां = ५
कोदेवता : अग्न्यादिदेवता विश्वेदेव सर्वत्र नेति विकल्पः अप्रापनात्सामान्यवत्रयाणां विशेषाकल्पनात् तत्र देवेषु वागस्य विवक्षा स्यात्
यागेषु
ज्योतिष्टोमशब्दः = ५ अर्थवादैर्नामतेः = ५ वैश्वदेवत्वम् = ५ प्रवृ

वैश्वदेवेन यजेतेति वाक्ये नि
वैश्वदेवेन यजेतेति एकप्रत्ययगमनात् प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत = ५
वैश्वदेवशब्दस्य यागनामधेयत्वे = ६
नवमसंस्कारे =
पश्चमयेति =
स्तोत्राणि
वैश्वदेवशब्दोऽनामधेयविधायकः स्यात्

नन्वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र तु यजिकल्पनात् वैश्वदेवीशब्देन।

म॰ प्र॰
१५

न्नैवं पदस्यत्वेऽर्थप्राप्त्याभावनायां करणसमर्पणाधानत्वेनैव क्रियापेक्षत्वे नैकपदेनैव तु कर्मभावार्थाधिकरणेनेतरत्र तत्र चैवषट्कर्तृः प्रथमभक्ष इति वदेकप्रसरतानिरोधः प्र
त्तेऽयागान्तवाले नाविद्धाविधानार्थं वैश्वदेव्यामिति यागयजिकल्पनेनावरत्वश्रवणकल्पम् अतस्तु पशुसोमाधिकरणन्याये वेमम् येनैवापवंशद्वानीमग्रे देवतावि
शिष्टत्वेऽविधानेन यत्कल्पनात् यजिकल्पनेन च वैश्वदेव्यामिति यागे देवतादेवताविशिष्टकर्मविधानं पक्षे च एतद्धयन्यते न एवं वाजेनो यागकल्पनात्ः सौम्यसूक्ते
त्यादिवाक्येषु वैश्वदेव्यामिति समस्तवाक्यस्य प्रायपाठात्तिनो भवति अन्यप्यादितेषु सर्वेषु द्रव्यदेवतासमस्त्यकल्पितयागविधानमन्त्र वद्रव्यमात्रविधानमिति वैश्वदेवस्य प्रस
क्तत्वं किं चैवेषु देवेन यजेतेत्यत्र वैश्वदेवस्य पूर्वप्रदेवतासमर्पकत्वं यदिहैव देवताः समयज्ञेतते वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमिति ते तस्यापर्याप्तत्वात्मे वतिरात्रत्वेनत्वे स्यात्
च तदपेक्षादाविवैश्वदेवशब्दो विश्वदेवकर्तृकेनैव कर्मणि प्रवर्तनरहितत्वाय तदेवतासमर्पकत्वे विरुध्यते किं च वैश्वदेवेन यजेतेत्यस्य यागविधित्वे गुणमित्वा यागे
त्यादिशिष्टत्वेनापत्तवत आ कावाजिनेनाधिके सकान रत्नस्य यागमित्वा वाजिनप्रयोगागुणत्वं स्यात् तथा च विकल्पः सत्वाष्टदोषदुष्ट इति तस्मात्रैश्वदेव्यामिति यत्येवे याग
विधानमिति सत्त्वनुवादत्वम् अन्यथा वैश्वदेवपशाना नार्थक्यं तेनापि कर्मिण्यात्वेन तानि वैश्वदेवशब्दस्य कर्मनामधेयत्वम् न देवताविधिरेति निषेधपर्यायपरिवेदक
तया शर्वतत्त्वमत्वर्थसत्वल्मादिप्रकारचतुष्टयनिरूपणेन नामधेयस्य अर्थवत्त्वं कर्मलः सकामास्वरूपस्य विहितविकरत्वेन निषेधानां पुरुषार्थत्वं वर्णितवान् तथापि
प्रयाविधयः प्रवर्तनामभिदधतः स्वप्रवर्तकत्वनिर्वाहार्थं विधेयस्य यागादेः श्रेयःसाधनत्वमाक्षिपन्तः पुरुषं तत्र प्रवर्तयन्ति एवं नञ्कल्पनं यत्पदितस्य दृष्टो निषेधाश्रुवि
निवर्तनामभिदधतः स्वनिवर्तकत्वनिर्वाहार्थं निषेध्यस्य कलञ्जभक्षणादेरनर्थहेतुत्वमाक्षिपन्तः पुरुषं ततो निवर्तयन्ति नञ्कथं लिङ्गर्थनिवर्तनाप्रतिपादकत्वम्
वतानभत्तयेत्वर्थत्वमसमेतु मा भाव अवधानेन नञर्थस्याभावस्य धात्वर्थेनान्वये धात्वर्थवर्जं तु कर्तव्यतैव सर्वत्र वाक्यार्थः प्रतीयते तत्र तद्यथा यजेतेत्यादौ यागकर्त
व्यतावाक्यार्थः एवं निषेधेष्वपि नञर्थस्य वर्जनेन कर्तव्यता वाक्यार्थो न निवर्तनेति चेत्सैवम् अस्य धात्वर्थान्वयित्वे धात्वर्थस्य प्रधानस्य नञर्थोपसर्जनत्वेनोपस्थितस्य नञर्थेनान्वया
योगात् न ह्येतस्य विशेषणत्वेनान्वयोऽस्तीति मा भूत् प्रजन्यस्य प्रत्ययार्थेनान्वयस्य नञर्थेन भावितत्वम् तन्नञ्धात्वर्थयोरपि नञर्थस्य नञ्धात्वर्थत्वेनान्वयः आख्यातस्यैवैकवाक्यस्या
नापि कृतेनाख्यातपदेनान्वयः तेषामपि कारकोपसर्जनत्वेनोपस्थितत्वेन लिङ्पदस्य नञर्थेनान्वयायोगात् एककालावस्थायाख्यातेन प्रत्ययार्थेनान्वयायोगान्नञर्थः
प्रत्ययार्थेनैव सम्बध्यते नैकस्याश्रयत्वात् कथं भावनायां वार्थापत्तेर्नञोऽपि नञो वाक्याद्याख्यातभावनयोस्तस्याप्यपि लिङ्गाद्यावाच्यप्रवर्तनोपसर्जनोपस्थितत्वात् प्र
त्ययलिङ्गांशेन नञ्सम्बन्धे नेत्यन्वयोऽपि तया प्रधानत्वात् नञ्प्रत्ययस्य वाक्यत्वस्वार्थप्रतिपादकत्वेऽधिकत्वेनान्ये नात्रसत्त्वादि नित्यं तत्त्वे नैव समन्वयमानो न नञ्धात्वर्थप्रतिप
दनत्वं नञ्समयति न हि लिङ्गर्थस्यान्वयो नञ्समन्वयमानो नञ्प्रतिपादकं लिङ्गर्थनिवर्तनां गमयति विधिवाक्यप्रवर्तनां प्रवर्तयतीति प्रवर्तनाप्रतीति व
त्रिविधिष्वपि प्रवर्तनाप्रतीतिर्निवर्तयतीति निषेधस्य व्यापारात् निवर्तनाप्रतीतेः अतस्तु सर्वत्र निषेधेषु निवर्तनैव वाक्यार्थः एवं च विधिनिषेधयोर्भिन्नार्थत्वेऽपि तुल्य
वाक्यार्थत्वे विधेः कर्तव्यताया वाक्यार्थत्वेन कर्तव्यतायाश्च बोधने यत्र प्रतिपादने नात्रयोरेकार्थत्वं स्यात् तच्च नञ्प्रयुक्तम् यथा अनर्थं याग इत्यादिलोके ब्राह्मणं स्पृशेदिति यथाः
दृष्टीनञ्बुद्धेर्विधानप्रतिषेधयोरिति तथा फलं प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रमेयाधिकारिबोधकभेदतः पञ्चधा भिन्नत्वाद्विधिनिषेधयोरिति यत्नाद्रसाधनत्वं लिङ्र्थस्तमाने
१५

प्रवर्तनायां फलं प्रवृत्तिः अयमर्थं प्रवर्तयतीति बुद्धिः प्रमेयो यागः अधिकारी नरकामः बोधको विधिः।
निवर्तनायां फलं निवृत्तिः अयमर्थं निवर्तयतीति ...

आग्नेयादिषु तु
उक्तविधित्वात्तु
वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र तु
पूर्वोक्तनिमप्राचीनप्रवृत्ता देवताप्रत्यये देवतापूर्व योजनानियुक्तमपत्वादिति तु
प्रत्येकं वाक्यार्थयोगात्
वैश्वदेवामिति यत्र:
पुरुषार्थः पुरुषे तु भावस्य नञ्सम्बन्धस्य भिन्नत्व
कलञ्जभक्षणम्
नञ्धात्वर्थयोः
नेते।

प्रा. एामित्र: धर्मविरोधी = ९

लिङ् प्रत्ययेन एवमाधनत्वप्रतिपत्तमनिष्टसाधनत्वं गमयति सर्वथापि तन्नञः प्राधान्यात् प्रधानेनान्वयः यदा तत्तदन्वये किञ्चिद्बाधकं तदा गत्या धात्वर्थेनान्वयः तच्च वा
पर्युदासः तस्य व्रतमित्युपक्रमो विकल्पप्रसक्तिश्च प्रत्ययेन बाधकं द्वयेन नञ्युक्ते पूर्वोक्ते च पर्युदासाश्रयणं भवति तदभावे निषेध एव पर्युदासः सविशेषो यथा न
रथ्यागतं प्रतिषेधः सविशेषः किं यथा सद्यश्च भानि तिचेत्तपोलं लक्षणं भवति नञ्भावे नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यादौ पर्युदासाश्रयणम् तस्य व्रतमित्युपक्रमात् तथा हि
व्रतशब्देन कर्तव्यार्थ उच्यते तस्य व्रतानकस्य कर्तव्यार्थत्वेनोपक्रमात् किं कुर्यादित्यपेक्षायामुच्यते नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यादौ कर्तव्यार्थवक्तव्यः प्रकाराहि
नाभिधानात् प्रत्यर्थं नेरीक्षो च प्रर्थवाक्ये स्य साकाङ्क्षत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गात् न हि कर्तव्यार्थस्य वक्तव्यत्वेनोपक्रमे च नदर्शनमित्यभिधाने प्रयवाक्यस्य निराकाङ्क्षत्वं भवति नव
साकाङ्क्षस्य प्रामाण्यापगोरस्यैः प्ररूपरस्माद्वावपि प्रसङ्गात् किं चैनेतेनेक्षणोपक्रमे तत्प्रतीपमानेकवाक्यत्वं न स्यात् प्रत्यर्थं नेरीक्षेः प्रत्यक्षास्तिवा कैर्नियौ कश्चिन्नञ्यन्यैव वाक्ये
वक्तव्यः नेइक्षेतेत्र नञः प्रत्ययेन सम्बन्धो हि तेनेत्रस्य वन्यकर्तव्याद्यर्थे रूपप्रत्ययः प्रत्ययार्थावलारितेन तथानुगसंबध्यते नैतस्मात्प्रतिवचनञः प्रतिषेधकत्वम् विधा
एक सम्बन्धेनैव नञः प्रतिषेधकत्वात् प्रतिषेधकत्वस्य विधायकत्वप्रतिपन्नत्वात् नामधात्वर्थयोगेत्वनञः प्रतिषेधकत्वम् तयोर्विधायकत्वात् यथाहुः नामधात्व
र्थयोगी तु नैव नञ् प्रतिषेधकः वदत्यब्राह्मणाधर्मावन्यमात्रविरोधिनाविति अन्यस्मिन्नेतेनेत्यत्र नञो धात्वर्थयोगान्नञीहितिमात्रामी लक्षणविरोधीकर्म तदर्थः प्रतिपाद्यते नः
तु नदर्थानहिरुद्धे तदभावेष्वनञिति सम्पर्यपिस्मरणान्नञः स्वसंसर्गाभावव एव शक्तिः लाघवान्न तदर्थानहिरुद्धत्वयोस्तयोरभावव्यतिरेकेन गौरवात् प्रत्येकार्थस्य वा
मात्यत्वात् प्रत्येननञो धात्वर्थयोगे धात्वर्थाभावबोधकत्वमेव नञ्त्वं न हि दोषार्थबोधकत्वमिति चेत् नम्य नञोऽभाव एव शक्तिः स्मरणं तु प्रतीत्यभिप्रायं तथा नम्रमिपी यथा नाम
धात्वर्थयोगीत्यपि प्रतीत्यभिप्राय यथा तथापि नेक्षेतेत्यत्र प्रत्ययस्य नञा सम्बन्ध्या मनेनावकश्चित्प्रत्यर्थो विधेयः तत्र नञ्भावस्यानुष्ठानं विधातुमशक्यत्वे नञा तदभावबोधनात् तथा
तदभावो विधातुमशक्यत्वेनाभावस्याविधेयत्वात् अनद्यतनञ्ज्ञीहि भावविधानयोगः कश्चित्तत्त्वविरोधपर्यवलक्षणया प्रतिपाद्यते सच्चेतनविरोधीलक्ष्यमाणः पदार्थोऽने
तेनैव नीतवस्तु सङ्कल्पस्तस्यैव लक्षणविरोधित्वात् सत्यपि पदार्थान्तरे स्वेक्षणविरोधित्वे सर्वे कि यावि नाश्च तवेनैव सङ्कल्पस्यैव लक्षण सप एवं नेक्षेतेनेत्यत्र कर्तव्यतयाविधीय
ते प्रत्ययसत्त्वं सङ्कल्पत्वेनभावप्रतिपत्तिभाव्याकाङ्क्षायां चेतनयनाहोनसाविधुको भवतीतिवाक्यशेषावगतः प्रापतयोभाव्यत्वेनसम्बध्यते एवं वाक्यमापतत्पार्थसङ्कल्पस्य कर्त्तः
व्यत्वाविधानात्तस्य व्रतमित्युपक्रमानेकवाक्यत्वविरुद्धं भवति नत्वित्थं वेतेनेत्यत्र नस्य व्रतमित्युपक्रमानुपपत्ति सापर्यायणमिति नानुयाजेषुयेयजामहं करोतीत्यत्र विकल्पप्र
सक्तानवकाशप्रयुक्तम् तथा हि यथानुयाजव्यतिरिक्तलाभात्रञः प्रत्ययसम्बन्धः स्वीक्रियते तथा सत्यनेन वाक्येनानुयाजेषुयेयजामहः प्रतिषिध्यते इति वक्तव्यम् अनुयाजे
षु येयजामहं न कुर्यादिति नच तत्र तस्य निषेधः प्राप्तिं विना सम्भवति प्राप्तिसापेक्षत्वात्प्रतिषेधस्य प्राप्तए वा नयत्ति तेष्विति नमस्यत प्रतिषेधत्वम् अन्तरितेतवयप्राप्तेः
प्राप्तत्वं व्राम्यतोऽन्तर तस्यसस्यति न्यतद्वेननिवर्तकत्वमुपपद्यते सर्वेऽपि दृष्टरूपः करोति वित्त्वनाशो दोष एव मेने कदाचित्तु रागाद्यभावे न नुप्रवर्तेत नत्र पदे निषेधस्य
प्राप्तिसापेक्षत्वं नस्यात् तदा रागादिविरोधपदार्थत्वाद्वेषप्रवृत्तेः नहि प्रवेश प्रामाण्योपपत्तौ रागादिनाद्वेषनाशेऽप्रवृत्तेनत्तेसानन्तेनो निवर्तितव्यम् प्राप्तिसापेक्षेत्वेन
तु वयमप्रवृत्तेः प्रतिषेधस्य भावेनन निषेधशास्त्रप्रवृत्तेः रागादिनामत्प्रवृत्ते प्रामाणिकनिमित्तरागादिवाचेननिषेधशास्त्रप्रवृत्ते कर्मप्रवृत्तनिवृत्तानि हृतिः ... धीचलेन

(left margin) प्रत्ययानतिरिक्तनञः प्रतिषेधक त्वाभावात् विरोधे तु नञ् सहावस्थिति ... प्रत्यभावपक्षे: ॥
(left margin) उद्देशविधिरिविषयकेलक्षणा विरुद्धकर्तव्यपापसम्भावयेत् = ८
(left margin) पर्युदासात्
(left margin) अनुयाजेषुयेयजामहं सा =
(left margin) तच्चमुद्राभावे =
(right margin) विधिवाक्यकलिता प्रत्ययस्य सम्बन्धेन

न्या॰ प्र॰
२९

नरत्वप्रत्यस्य तन्निमित्तस्य निवृत्तिनियमबोधकत्वम् व्रीहीनवहन्त्यादिवत्स्य एवावघातनियमबोधकत्वम् यथा वेल्लव्रीहीनवहन्यादिति शास्त्रं वैतन्यार्थं वा विद्यते स्वयं
प्रवृत्तं प्रवृत्तं तु तन्नियमार्थं वैयर्थ्यात् किंत्वतत्त्वविहननादोषग्रहं प्रति एवंनवहन्यादिति शास्त्रं हननास्वयं निवृत्तं प्रवृत्तं प्रतिनिवृत्तं वैयर्थ्यात् किंतु तन्नेत्रं
हननस्य — तु रूपं प्रति कर्तव्यत्वेन प्रसक्तस्य प्रतिषेधात् यत्कर्तव्यं तन्नेति प्रतस्य प्राप्तिसापेक्षत्वात् प्रतिषेधानामनुयाजेषु येयजामहं प्रतिषेधे नैस्य नैत्र प्राप्तिर्विकल्पः स्यान्नावहन — यथामन्त्रबाधस्थाने नियमविधिकरणादेशेन
नादावित्याशङ्का सम्भवति यतो येयजतिषु येयजामहं करोतीति शास्त्रात् सावकाशत्वात् शास्त्रप्राप्तस्य प्रतिषेधे विकल्पः स्यात् शास्त्रेणोभयात्रिनिमित्तत्वात् वावस्थानात्
स्यान्यन्त्रबाधायोगात् न चपरस्मात् पुरुषवती यथा सप्तस्येव नानुयाजेष्विति विशेषशास्त्रेण यजतिषु येयजामहं करोतीति सामान्यशास्त्रस्य बाधः स्यादिति वाच्यम् शा
स्त्रयोर्हि न बाध्यबाधकभावोयुक्तः परस्परं निरपेक्षत्वात् तदिदं पदशास्त्रस्य स्वार्थं विधायोपसंहरती यत्स्यात्पदं नास्ति निषेधशास्त्रस्य तु प्रसक्तप्रतिषेधात् यजतिषु येयजाम
हं करोतीति विधेरपेक्षत्वात् एवं च निषेधशास्त्रस्य विशेषविषयत्वेन प्राबल्यबद्धिषिशास्त्रस्य पूर्वप्रवृत्तत्वेन प्राबल्यमस्तीति न निषेधेन विधेरत्यन्तबाधो युक्त इति वि — यजतिषु येयजामहं करोतीति = २
कल्पः — एवं विहितं पञ्चप्राप्तिविरुद्धः —
हितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः स्यात् सचायुक्तः विकल्पे हि पक्षे शास्त्रस्याप्रामाण्यं भवति नह्येवमनुयाजेषु येयजामहकरणे नानुयाजेष्विति शास्त्रस्याप्रामाण्यं सम्भवति व्रीहियव
प्रामाण्यं न भवति —
वत्समुच्चयाभावात् अस्य हि व्रीहिपदकस्य नाचस्यात् विधेर्वैयर्थ्यं तदा येषु यस्यानुयाजेषु येयजामहकरणे कश्चनोपकारो भवतीति निषेधाच्च नेदं करणादिति न्यायेन मन्त्र — कथं नोपकारो भवतीति — विकल्पापत्तेः —
नवहन्योकरणादिव पूर्णपूर्णमासयोः सचोपकारोऽन्यः पराह्निदिवसे कस्य नाप्रसङ्गः अतस्य विकल्पोनयुक्तः प्रतिषेधाश्रयणोचतदोषत्वेनैतदोषाश्रयणम् किंतन
नानुयाजेषु हेतुना सम्बन्धमात्रमपर्युदासत्वाश्रीयते नञनुयाजशब्दाभ्यामनुयाजव्यतिरिक्तलक्षणात् अनुयाजव्यतिरिक्तेषु येयजामहं करोतीति अन्यत्र वाक्येषु यजाम — अनुयाजव्यतिरिक्तेषु देय॰
हं कुर्वीतेति न यानु विधीयते यजतिषु येयजामहं करोतीत्यनेनैव विहितत्वात् किंतु सामान्यशास्त्रविहितं येयजामहरूपं वादेन तस्यानुयाजव्यतिरिक्तविषयता विधीयते य
जतिषु येयजामहं करोतीतिनरस्यानुयाजव्यतिरिक्तेष्विति एवं च सामान्यशास्त्रस्य विशेषापेक्षिणानानुयाजेष्वित्यनेनानुयाजव्यतिरिक्तविषयसमर्पणादनुयाजव्यतिरिक्ते
षु येयजामहं कर्तव्यं न याजेषु अनुयाजेषु तत्सम्बन्धं कर्तव्यं न याजेषु प्राप्तिर्वा प्रतिषिध्यते इति न विकल्पः लक्षणा या तु याजव्यतिरिक्तविषयसमर्पणादनुयाजेष्विति याका
स्यानाक्रमणादेव न अतः पर्युदासाश्रयणे न किं विद्याधकम् नास्ति इदं नानुयाजेष्विति वाक्येपि कस्यचिद्यानार्थं पर्युदासाश्रयणम् नत्वपर्युदासाश्रयणे यजतिषु येयजामहं करो — उक्तम्
तीति शास्त्रेणानुयाजसामान्येन प्राप्तस्य येयजामहस्यनानुयाजेष्वित्यनेनानुयाजव्यतिरिक्तेषु सङ्कोचनात् पर्युदासस्योपसंहाराद्भेदः स्यात् उपसंहारो हि सामान्येन प्राप्तस्य विशेषे — उपसंहारे कोपसङ्कोचः
सङ्कोचो भवति यथा पशुमालभेत छागं वा तद्दोषकरोतीति तु तत्र सामान्येन प्राप्तस्य चतद्दोकरणमात्रेषु चतद्दोकरोतीमात्रेषु सङ्कोचात् इति चेन्न तत्रमात्रसंकोचार्थत्वादुपसंहारस्य
येयजामहकरणस्यानुयाजेषु नसङ्कोचः किं तु —
न तत्रमात्रसंकोचार्थत्वामप्रेदासस्यतिकेचित् अप्रमेयल्पसंहारे तु समसामान्यतः प्राप्तस्य विशेषे प्रसक्तस्य चनरूपव्यापारविशेषनिषेधः पर्युदासस्तु पर्युदासः सविज्ञेयोयत्रो
नरेनैव नजितत्त्वमित्युक्तात्प्रत्ययपातिरिक्तेन धावनानाभावानेजः सम्बन्धः अतो नयोगावस्त्वरूपतः स्वरूपनयेदः एवं सम्बन्धभेदाशाहृत्वं यदिदं पर्युदासस्य लक्षणाव — स्वरूपभेदेन प्रति
अनुयाजव्यतिरिक्तेषु = पद्याः स्यात् न चेदमस्ति नैवेतोत्र नमारित्वमित्यादोषमपि पर्युदासेऽप्युपसंहाराभावात् यदि नैवाग्ने यो नवहीकरणमिव सामान्येऽप्ययं किंचिद्विशेषसङ्कोच्यते पा — उदयकालेऽतीन्द्रयतिरिक्तेषु
यदानन्तु नैकत्रीलक्षणसंकल्पमात्रविधानात् प्रकृतोदाहरणेन यजिसामान्यप्राप्तस्य येयजामहस्यानुयाजव्यतिरिक्तेषु सङ्कोचनादौ दिविधेरूपसंहारविधित्वं भवति ने॰

नानुयाजेष्विययजा = १ नानुया

नाव · · · ध्याने विध्यभावो ... कार्यस्योपसंहारः पर्युदासेन क्रियत इति विशेषः स्यात् न चात्र विधिर्नास्ति नञो यद्याजपदसम्बन्धेन विधेर्विधायकत्वाभावात्
नान्यत्र ... र्युदासो यद्याजव्यतिरिक्तविषयसमर्पकत्वान्न पदद्वयोपसंहारकत्वं विधिरेव न चात्र तस्मात् संकोचाभावात् उपसंहारे नियामकं न त्वत्र सङ्कोचः
नियमे तु ... यत्र सङ्कोचो वा सामान्यप्राप्तस्य विशेषमात्रे सङ्कोचो वा आचेनारभ्याधीतसामान्यरूपस्यापि चविना दिप्रकरणस्थेन वाक्येनोपसंहारात् आग्नेये सङ्को
चोपपत्तेः द्वितीये तु न हि करणस्य पुरोडाशमात्रे प्राप्तस्याग्नेये संकोचवत् दर्शपौर्णमासयोः साधारण्येन प्राप्तस्य न तु यागभेदेषु संकोचाद्युपसंहारः स्यादेव एतावांस्तु
विशेषः आग्नेयादिवाक्यद्वयेन यागद्वयेऽपि विशेषाः स्वपदोपस्थापिताः प्रकृते तु पर्युदासेन तस्योपस्थितिरिति उपसंहारस्यापि तस्य विशिष्ट एव यत्र तदन्यमात्रे सङ्कोच
... नानार्थदासस्य निवृत्तत्वेनैव न यत्र स यागविषये दासे सङ्कोचाभावात् न ह्यत्र सामान्ये प्राप्तं तदन्यमात्रे सङ्कोचाभावे संकल्पमात्रविधानादिप्रयुक्तमित्यत्र तावता नास्ति
... नानुयाजेष्वित्यत्र विकल्पप्रसक्त्या पर्युदासाश्रयणमिति यत्तु संग्राह्यपितं तत्रवाक्ये तत्रत्यस्य सत्त्वापि निषेध एवाश्रीयते यथा नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यत्र
अनुवादतिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति शास्त्रेण प्राप्तमतिरात्रे षोडशिग्रहणं प्रतिषिध्यते विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पप्रसक्तावपि
पर्युदासो नाश्रीयते यथा सम्भवात् यदि ह्यत्र नञः षोडशिपदेन सम्बन्धमाश्रीयते तदा तु तिरात्रे षोडशिव्यतिरिक्तं गृह्णातीति वाक्यार्थः स्यात् न च नातिरात्रे षोडशिनं गृ
ह्णातीति प्रत्यक्षविधिविरोधः अनुपवादतिरात्रपदेन न सम्बन्धो नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति प्रत्यक्षविधिविरोधात् यत्तस्याः पर्युदासस्यानुपपत्तेर्निषेध एवाश्रीय
ते विकल्पोऽपि स्वीक्रियते गत्यभावात् यत्र तु नास्ति हेयत्वं तत्र न सम्भवत्वमित्याद्युपक्रमो विकल्पप्रसक्तिश्च नास्ति तत्र प्रतिषेधो यथा नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमिति यत्र वा विकल्पप्रस
क्तावपि पर्युदासस्याप्राप्तिर्न तथा वाक्ये तत्र प्रतिषेधः यथा नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति एतावांस्तु विशेषः यत्र विकल्पापादकः प्रतिषेधस्तत्र प्रतिषिध्यमानस्य नानर्था
र्थहेतुत्वमुभयोरपि विधिनिषेधयोः कर्तव्यत्वात् यत्र तु न विकल्पः प्रसज्यते प्राप्तिश्च रागतः प्रतिषेधश्च पुरुषार्थस्तत्र निषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वं यथा कलञ्जभक्षणा
दिति नेक्षेतोद्यन्तमित्यादिनिषेधाः कलञ्जादिभ्यो नामादीनां शास्त्रप्राप्त्यभावात् पुरुषार्थत्वेन प्राप्तत्वात् अनर्थहेतुत्वेन च निषेधास्तस्यार्थत्वाभावेन विकल्पाप्रसक्तावपि तेषामनर्थ
हेतुत्वम् रागतः प्राप्त्यभावात् रागतः प्राप्तस्यापि क्रत्वर्थत्वेन प्रतिषेधेऽनर्थहेतुत्वाभावात् तेषां तु नानर्थहेतुत्वं यथा स्वस्त्यागमनादिप्रतिषेधे रागतः प्राप्तस्य पुरुषार्थत्वे
न प्रतिषेधे निषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वमिति दिक् नन्विदं निषेधानां पुरुषार्थत्वे ... एवं सर्वस्यापि वेदस्य पुरुषार्थतया पुरुषार्थोपयोगित्वमत्र प्रतिपन्नमनुसरामः नन्वे
वंप्रायविधानादीनामप्ययं तविधिपुरुषानां नानर्थकत्वमेव मर्यादानामपि तदुपयोगाभावे नानर्थक्यप्रसङ्गात् स्वार्थप्रतिपादने प्रयोजनाभावात् तदर्थं प्रयोजनवदर्थपर्य
वसानं वक्तव्यम् तेषां चार्थवादादिविधाः विधिशेषा निषेधशेषाश्च तेषां पर्यवसानमालम्बेते माहिविधिशेषाणामाद्यैर्वैलपिपादैव तेषामादीनामर्थवादत्वेनाविधिपार्यन्त्याच
कत्रपार्थत्वम् वरिविरजते नदेयम्मितादि निषेधशेषाणां सोऽरोदीदित्यादीनामर्थवादानां निषेध्यनिन्दकतयेति यन्मन्त्रे तत्तस्य यागाद्याप्रकाशकत्वम् यदुदेवोद्यते तत्र
प्रकाशकत्वात् तैः प्रयोग भावनायामिति कर्तव्यतांशेन संबध्यते वरमप्रकृतेनांशेन मन्त्रद्वैयमानाश्च भावनाभावकालिकज्ञापकत्वानाकरणिका प्रकाशकत्वात्तेषां भावनाप्रकाश
कीभावनांगत्वं नानर्थत्वमिति नन्वेकैकस्य प्रयोगाद्वीभावनाङ्गत्वे पुरुषप्रवृत्तिपूर्वकालो व्यापारविशेषः स एव विधेयार्थः लिङादिशब्दवाच्यो यः सोऽयमपि ... वाच्यो नीतेः

सति · नानुया · उपदाम हस्त · विकल्प · उपदीप · दानहीमादि

नदह्यतिरात्रवाक्यातिरिक्ते षोड० —

अत्रैवोभावियनोपेधान् =

कावत्ति ... धृताः प्रसक्तान् ...

यद्यस्मात्सर्वीयतेनत्र सकाशात् = १

व्यापारस्य

उत्तमस्वाभावेन=३ लिङ्शब्दो बोधकः ... प्रवर्तनादिरूपः=२ वैदिकशब्दनिष्ठव्यापारस्य=३ प्रवृत्तिरिष्टसाधनताज्ञानजन्या प्रवृत्तित्वात् ... वत्=५

मा॰प्र॰
१७

यत्त्विष्टसाधनत्वं विध्यर्थ इति तन्न तथा सतीष्टसाधनमिति शब्दो विधिशब्दपर्यायः स्यात् न च पर्यायत्वं युज्यते सम्प्रयोगासंभवेनेष्टसाधनं तस्मात्त्वं कुर्विति [illegible] प्रयोगात्
पर्यायाणां च सह प्रयोगाभावात् अतः स्वव्यापारविशेषणं च विध्यर्थः स च लोके पुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेषः वेदे तु पुरुषाभावाच्छब्दनिष्ठ एव प्रेरणापर[illegible] व्यापार[illegible] न॰
च लोके शब्दनिष्ठप्रेरणापरपर्यायव्यापारस्याप्रयोगाभावनयो [illegible] किं च शब्दव्यापारत्वकथनं स्याद्विधिशब्दानामितिपत्तिरिति चेत् सत्यमेतत् तथापि वाक्यानां [illegible] नाहो स्वित्त
वेदनादिजनितमात्रप्रवृत्तेः स्वाभिप्रायरूपप्रवर्तनाज्ञानजन्यता तथात्वोऽसति विधिकप्रयोजकत्वात्स्वप्रवणान्तरभावि [illegible] प्रयोजकत्व [illegible] इति प्रवृत्तम् [illegible] णात्वेन न स्वप्रव
र्तनाज्ञानप्रवृत्तौ मीयते यद्यपि भोजनादौ स्वप्रवृत्तेः समीहितसाधनताज्ञानपूर्वकत्वावधारणान्नापेक्षा [illegible] पूर्वकत्वं सामान्यप्रयोजक [illegible] यावत्प्रवृत्ति [illegible]
र्तनाज्ञानजन्यत्वस्याक्रमात् प्रवृत्तौ [illegible] प्रयोज्यत्वं इष्टसाधनत्वे प्रवृत्तित्वात् कारणत्वेन प्रवर्तनाज्ञानस्यैवाप्यवसानात् तत्प्रवर्तनाज्ञानं [illegible] व्यतिरेकाभ्यां
प्रयोजकत्वान्नजन्यमिमर्वधारयति तत्र [illegible] लोके शब्दाभावात्प्रवर्तनायां विधिशक्तिमवधारयति प्रवृत्तिहेतुः को व्यापारः प्रवर्तना समाप्यमानः प्रेषादिरूपो विविधस्तत्र
लोके व्यभिचारित्वाद्विधिशब्दवाच्यत्वानुपपत्तेः प्रवर्तनासामान्यमेव विधिशब्दवाच्यमिति कल्पयति एवं च विधिश्रवणे प्रेषादिरूपस्यैवाभिप्रायस्य प्रवर्तनात्वेन
वेदप्रतीतिर्न विशेषरूपेण क्रियत्वाद्विशेषरूपेणानुप्रतीतिरेव तत्रापि एवं च वैदिकलिङादिश्रवणे पि प्रवर्तनासामान्यमेव प्रतीयते तत्र कोऽसौ व्यापारः स्यादिति
प्रेषादिरूपस्य चाभिप्रायस्याऽपौरुषेये वेदे त्वप्रतीतेः शब्दनिष्ठ एव प्रेरणापरपर्यायः कश्चिद्व्यापार इति कल्प्यते अत एव शब्दनिष्ठ एव प्रेरणापरपर्यायो व्यापारः शाब्दीभा
वनाशब्देन प्रवर्तनात्वेन रूपेण विध्यर्थ इति अयमेव चार्थः अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङादयः इति वार्तिकस्य अभिधीयते ऽनेनेति व्युत्पत्त्याभिधा शब्दस्तन्निष्ठत्वेनाभि
धात्मिका भावना लिङादिवाच्येति केचिदाहुः अन्ये त्वाहुः सर्वप्रवर्तनासामान्यविध्यर्थत्वे यथा कश्चित् प्रत्यक्षेण व्यापारः प्रवर्तनाप्रतीतौ च वेदे प्रेषा
देरसम्भवात् कश्चिच्छब्दस्य व्यापारविशेषः कल्प्यते यः विधिशब्दाभिधेयः प्रवर्तनासामान्यस्य विशेषरूपेणापर्यवसानात् तत्र कोऽसौ व्यापार इत्यपेक्षायां
त्वर्थगतं समीहितसाधनत्वमेवेति कल्प्यते तस्यापि प्रवृत्तिहेतुत्वात् सर्वो हि समीहितसाधनतां ज्ञात्वा प्रवर्तते यतः प्रेरितोऽपि यदीष्टसाधनतां न जानाति नैव
प्रवर्तते स्वतन्त्रप्रेरणत्वादेपि नैवाति प्रवृत्तं समीहितसाधनताज्ञानं तत्सीक्ष्यत एव अयं यथा विधेः प्रवर्तकत्वात्तेनैव प्रवर्तकता समीहितसाधनता प्रवर्तनात्वे
[illegible] रूपेण विध्यर्थः एवं च विधिशब्दस्य शक्तिव्यापारबोधकत्वं लोकसिद्धमिति द्वैत भवति किं तत्र हेतुः को व्यापारः स्वतन्त्रप्रवृत्तिरिति कल्पनीयस्तस्य च स्वयं हेतुः प्रवाधीनप्र
वृत्तो वा कारणत्वेन तत्र स्वप्रवर्तनात्वेन रूपेण तात्पर्यं प्रवृत्तिहेतुत्व [illegible] इष्टस्य च परनिष्ठव्यापारबोधकत्वेन तत्र स्वस्वनिष्ठव्यापारबोधकत्वम् विधेः प्रवर्तकत्वनि
[illegible] धात्वर्थस्य समीहितसाधनत्वमिति कल्पनाद्दरमावश्यकं सैव समीहितसाधनत्वस्य प्रवृत्तिहेतुत्वेन तत्र प्रवर्तनात्वेन रूपेण विध्यर्थत्वं कल्पनं लाघवादन्यं
[illegible] वविधेः प्रवर्तकत्वनिर्वाहार्थं समीहितसाधनत्वकल्पनात्तेनैव नभिधाने च विधेः प्रवर्तकत्वाभावाद्धात्वर्थस्य समीहितसाधनत्वकल्पकत्वमेव नास्तीति वा
[illegible] अभिधानेनैतन्मतेऽपि विधेः प्रवर्तकत्वात् विधिमिहितस्य प्रवर्तनासामान्यस्य विशेषमन्तरेणापर्यवसानात् समीहितसाधनत्वेनाक्षेपकत्वात् न चेष्टसा
[illegible] मतस्त्वं कुर्विति [illegible] तदुपपत्तिरिति वाच्यम् इष्टसाधनत्वस्य विशेषरूपेण विधिनानभिधानात् प्रवर्तनात्वेन रूपेणाभिधानात् सामान्यशब्दस्य

प्रवृत्तिः प्रवर्तनाज्ञानजन्या प्रवृत्तित्वात् ... वत्=६

प्रयोजकत्वान्नजन्यत्वात्=७

पूर्वप्रवृत्तिः प्रेषः=

लोके प्रवर्तनासामान्यस्य वह्न्यप्रतीतेः=८

कालेनमात्प्रवर्तीः=

वैदिकशब्दस्य समीहितसाधनताबोधकत्वात्=९

इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वे=१

इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वे=१

भा॰प्र॰
१७

...स्य प्रयोगः...
...भावार्थिकस्याप्ययमेव...

सामान्येन　　　इष्टसाधनताः प्रवर्त्तनात्वेन

...त्यादौ तस्मात्समीहितसाधनतैव प्रवर्त्तनात्वेन रूपेण विध्यर्थः सैव चैतेन रूपेण शब्देनैवाभिधीयत इति शाब्दीभाव
...भिधीयते सा भिधा समीहितसाधनता सैव प्रवर्त्तनात्वेनाभिहिता तद्रूपप्रवृत्तिं भावयतीति भावनातो लिङादयश्च इति　तुमिभावनायां॥ २
यत्नेन ... ... तथा समी... प्रवर्त्तकः प्रवृत्तिहेतुं धर्मं प्रवदन्ति प्रवर्त्तनामिति तस्मिन्द्वयजेनैव तु लिङा शब्देन शाब्दीभावनोच्यते इति आख्यातांशेना
...भावनोच्यते न च केयमार्थी... ...व्यापार इति चेन्न यागादेरपि तद्व्यापारत्वेन भावनात्वापत्तेः न चेष्टापत्तिः तस्य प्रकृत्यर्थत्वेन प्रत्ययार्थत्वाभावादिति चेत् अत्रा
हुः सत्यम् ... भावनाभावेन ... किन्तु स्वर्गेच्छाजनितो यो भावि... प्रयत्नः सा भावना नाम स एव चाख्यातांशेनोच्यते यजेतेत्याख्यातं प्रवर्त्तते यते
तेति प्रतीते जायमानत्वात् यत्र प्रयत्नपूर्वकं गमनादि करोति तस्मिन्देवदत्तो गमनं करोतीति प्रयोगदर्शनात् कृतादिना स्पन्दमानेनुना पचतीति किं तु वातादिना स्पन्दे
नायत इति प्रयोगात् करोत्यर्थस्तावत्प्रयत्नः करोतिसामानाधिकरण्यं चाख्यातेनेष्यते यजेत यागेन कुर्यात् पचति पाकं करोति गच्छति गमनं करोतीति यत्न करोति
सामानाधिकरण्यात् प्रयत्नस्याख्यातवाच्यत्वम् नचरथो गच्छतीति प्रयोगात् प्रयत्नाभावादिति वाच्यम् रथो गमनं प्रयत्नं करोतीत्यप्रयोगात् प्रत्युत
तेषु ... स्यादिति तु कृतव्यापारसामान्ये भावना तत्प्रत्ययगमनातिरिक्तव्यापारानुकूलत्वे रथो गच्छतीति प्रयोगोपचारिकत्वमेवेति अत्र प्रयत्न एवार्थीभाव
ना यथाहुः प्रयत्नव्यतिरिक्ते हि भावना न शक्यते वक्तुमाख्यातवाच्या स्वत्वेन परस्येति अपरे त्वाहुः भवितुर्भवनानुकूलो भावकव्यापारस्तावद्भावना यस्मिन्व्या
पारे कृते कर्तुः फलोत्पादनाय समर्थं भवति तादृशो व्यापारः इति पावन स एव चाख्यातार्थः कृतावेतत्कृत्रिमस्याख्यातस्य वाचोहिभवतो वक्ता ताहशी मतिः कृतावेतथा
व्यापारिते यस्मिन्व्यापारे कृते कर्तारेच्छैव भवतीति एवं यजेत स्वर्गकाम इत्यस्यायमर्थः यागेन तत्प्राप्तिभेयेन यस्मिन्व्यापारे कृते स्वर्गो भवतीति स च व्यापारः कृति
...धमनतिपातनादिः किञ्चित्वाख्याताद्यन्यतमपेक्षान्तः कथं भावनाकाङ्क्षायां विशेषपदोपादानात् स्वर्गमाने ... धात्वर्थत्वेन सामान्यतस्त्वाख्यातार्थेन तत्
योग्यतां गच्छतीत्यत्राख्यातेन ग्रामप्राप्त्यनुकूलो व्यापार उक्तः तद्विशेषणे गमनेन चाप्रियते यस्मिन्व्यापारे कृते ग्रामप्राप्तिर्भवतीति प्रतीतेः तत्र गमन
माख्यातार्थस्तत्स्वधात्वर्थोऽपि वा तद्देशो व्यापारः संयोग्यते तादृशविभजनसंयोजनरूपरूतिपश्चाद्द्वगम्यते तदेव प्रदेशान्तरविभजनोत्तरदेशेन संयुज्य
रथो ग्रामं गच्छतीति प्रयोगात् उक्ताख्यातिरूपकूवारेण ... तु मतिनिवृत्तेः एवं देवदत्तः प्रयतते तस्याप्यादावाख्यातार्थं परयायमत्र प्रयत्नो भवतीति प्रयत्नानुकूलव्या
पार एवाख्यातार्थो न प्रयत्नः तस्य धातुनोक्तत्वात् व्यापारविशेषापेक्षायामिच्छादिः पश्चादवगम्यते उद्यमनतिपातनं तथा च सर्वेषामाख्यातानां व्यापारविशेषणापेक्षायामपि तत्त्वात्
कृतव्यापारसामान्यमेवाख्यातार्थो न तु प्रयत्नमात्रम् रथो गच्छतीति देवदत्तः प्रयततेत्यादिष्वेतदभावात् न चास्यौपचारिकत्वं वक्तुं युक्तं मुख्यत्वे संभवति तत्स्यान्यापत्त्वा
न करोत्यर्थोऽप्युत्पादनात्मकं तदा व्यापार एव न प्रयत्नमात्रं करोतेरपि ... चैतेन कर्त्राख्यातसामानाधिकरण्यादिति तस्मिन्द्वयं तत्पादनानुकूलो व्यापार आर्थी
भावनेति सैव च यजेतेत्याख्यातेनोच्यते भावयेदिति तस्याश्च भाव्याकाङ्क्षायां स्वर्गो दिव्यात्वेन सम्बध्यते करणाकाङ्क्षायां यागादिः इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां प्र
याजादयः इतिकर्तव्यतात्वेन एवं च यजेत स्वर्गकाम इत्यत्र स्वर्गोद्देशेन यागादिर्विधानात् स्वर्गं यागादेर्धर्मत्वं प्रयोजनमुद्दिश्य वेदेन विहितत्वादिति सोऽपि ... कर्तव्यतांतो नवि
नाते ह...

तुमिभावनायां॥ २

बीजमङ्कुरं करोतिः

आख्यातवाच्यव्यापारः ... २४

न्या॰ प्र॰ १८ छिन्नस्तदुद्देशेन क्रियमाणस्तद्धेतुः श्रीगोविन्दार्पणबुद्ध्या क्रियमाणो निःश्रेयसहेतुः न च तदर्पणबुद्ध्यां तत्र ज्ञाने प्रमाणाभावः यत्करोषि यदश्नासि [illegible] विसि
यत् यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणमिति स्मृतेः ग्रन्थस्यास्य एकादिसङ्ख्यैव मामण्यादिमत्र च विस्तरः ॥ क्वाहं मन्दमतिः क्व च प्रक्रियाभा[illegible]कौवि
लासो यं गोविन्दगुरुपादयोः १ ग्रन्थरूपो मदीयो यं वाग्व्यापारः सुशोभनः अनेन प्रीयतां देवो गोविन्दो भक्तवत्सलः ॥ २ ॥ इति श्रीमदनन्तदेवसू[illegible]देवेन कृतो
मीमांसान्यायप्रकाशः ॥ ॥

18

इदमत्र तत्त्वम् सविकल्पे समीपमरणत्रितयैतदो रूपम् अत्र समस्तं विप्रकृष्टे न तदिति निपतेते विजातीयान १

वै॰ सर्वे वैरा न व्यवच्छिन्नसत्ता वा अवच्छिन्नसत्तानिष्ठाधेयतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धाव
च्छिन्नाधिकरणताशालित्वं

नता ॥ गुणनिष्ठाधेयतानिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतावन्निरूपितवृत्तित्वविशिष्टसत्ताभिन्नसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिनिष्ठाध
गुणनिष्ठाधेयतानिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतावन्निरूपितवृत्तित्वविशिष्टसत्तात्वेन तत्तदवच्छिन्नसत्तात्वावच्छिन्नसमानिष्ठप्रतियोगिताकभेदनिष्ठाधेयता
निरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नानुयोगिताशालिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिनिष्ठाधेयतानिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणताशालित्वं द्रव्यत्वलक्षणम्
वै॰ कालिकसम्बन्धमादाय दोषवारणाय समवायस्वरूपसम्बन्धप्रवेशः सत्ताद्रव्यो[illegible]भयभेदमादाय दोषनिवारणाय सत्तात्वेन तदनवच्छिन्नेति विशेषसत्तावारणाय सत्तात्वेति धर्मनाशवार
णाय जातीति पृथिवीत्वादिकमादाय नसाक्षाद्व्याप्तिवारणाय साक्षाद्व्याप्येति ॥ अथवा सत्तात्वमात्रावच्छिन्नेति निवेशं लाघवात्

१८